

Marksističke teorije kriza od Karla Marxa do Andrewa Klimana

Markuš, Petar

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:202826>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-17**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA SOCIOLOGIJU
SMJER ISTRAŽIVAČKI (DVOPREDMETNI)
Ak. god. 2022./2023.

Petar Markuš

**Marksističke teorije kriza od Karla Marxa do Andrewa
Klimana**

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Krešimir Žažar

Zagreb, lipanj 2023.

Izjava o akademskoj čestitosti

Izjavljujem da je ovaj rad rezultat mog vlastitog rada koji se temelji na istraživanjima te objavljenoj i citiranoj literaturi. Izjavljujem da nijedan dio rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz necitiranog rada, te da nijedan dio rada ne krši bilo čija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio rada nije korišten za bilo koji drugi rad u bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili obrazovnoj ustanovi.

Potpis:

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Cijevi rada, svrha i istraživačko pitanje	2
3. Kapitalizam i kriza	3
4. Prvi dio: Friedrich Engels i Karl Marx o ekonomskim krizama	4
a) Friedrich Engels i hiperprodukcija kao uzrok ekonomskih kriza	4
b) Koncept krize u radovima Karla Marxa.....	8
I. Rani obrisi krize (1844-1848).....	8
II. Osnovi kritike političke ekonomije 1857-1858. i Prilog kritici političke ekonomije 1859.	12
III. <i>Kapital</i> , Tom III. – Zakon tendencijskog pada profitne stope	15
4. Drugi dio: Razdoblje od 1890-ih do 1920-ih: teorije nerazmjernosti i nedovoljne potrošnje	17
a) Krize koje nastaju zbog nerazmjernosti	17
b) Krize kao posljedica nedovoljne potrošnje	20
c) Lenjinovo gledište krize.....	22
5. Treći dio: Od 1950-ih do 1990-ih	24
a) <i>Monopolni kapital</i> Paula A. Barana i Paul M. Sweezya	24
b) Ernest Mandel	26
6. Četvrti dio: Suvremene interpretacije	29
a) <i>Imperij</i> – Michael Hardt i Antonio Negri	29
b) Univerzalni temeljni dohodak kao alternativa	31
c) Andrew Kliman.....	32
7. Rasprava	34
8. Zaključak.....	36
9. Popis literature.....	38
10. Sažetak	41
11. Summary	41

1. Uvod

Usprkos dominaciji kapitalističke privrede na globalnoj razini od 1990-ih, krize u kapitalističkom sustavu su i dalje prisutne. Da krize nisu stvar prošlosti pokazuju i događaji iz recentne prošlosti kao npr. ekonomska kriza iz 2008. godine, zatim medijski prikazivana migrantska kriza iz 2015. godine koja još traje, nedavna kriza izazvana pandemijom koronavirusa, te nova kriza izazvana ratom u Europi između Rusije i Ukrajine koja predstavlja prijetnju prerastanja u svjetski sukob. Ne treba zaboraviti napomenuti i ekološku krizu koja već nekoliko desetljeća pogađa našu planetu. Već iz ovih nekoliko nabrojanih kriza koje su se dogodile unatrag zadnjih desetak godine (a različite su po vrsti i uzrocima njihovog izbijanja, a neke od njih još i uvijek traju) čini se da su društveno-politički i ekonomski sustavi na planetarnoj razini u permanentnom stanju kriznih situacija i u potrazi za rješenjem kako trajno stabilizirati sustav. Čini se kao da ne postoji ekvilibrijum već je kriza svojevrsna realnost naše svakodnevice. Prethodno nabrojane krize idu u prilog važnosti teorijske obrade kriza jer su one očigledno postale naša svakodnevice te teorijsko bavljenje njima nam može pomoći u istraživanju uzorka kriza i njihovih manifestacija. Ovaj rad fokusirat će se na analizu teorije ekonomskih kriza marksističkih teoretičara, počevši od Karl Marxa do suvremenog autora Andrewa Klimana.

Ekonomске krize događale su se i prije kapitalizma, s time da je njihova glavna karakteristika nedostatak robe uzrokovan nekim oblikom materijalnog razaranja kao npr. rat, epidemije bolesti, prirodne nepogode i sl. (Mandel, 1970: 392). Kritiku kapitalističkog sustava s fokusom na njegov ekonomski aspekt prvi su opširno pružili Karl Marx i Friedrich Engels proučavajući kako funkcionira kapitalizam tijekom 19. stoljeća. Iz njihovih radova razvila se teorijska grana koja se bavi krizom u kapitalističkom sustavu, poznatiju pod nazivom teorija kriza ili teorija sloma. Treba napomenuti da iako su Marx i Engels prvi pružili opširnu kritiku kapitalizma i teoretizirali o uzrocima kriza u ekonomskom sustavu i njihovim posljedicama, autori iz 18. i početka 19. stoljeća polako su otvarali problematiku ekonomskih kriza u kapitalizmu. Adam Smith se ukratko osvrnu na slučajeve pada profitne stope do kojih dolazi zbog rasta konkurencije među kapitalistima i povećanja kapitala u istoj grani trgovine te povećanju cijene najamnine (Smith, 1970: 155). David Ricardo također se oslanja na Smitha o krizi koja nastupa zbog pada profitne stope (Ricardo, 1953: 63-65), no on uvodi novost o teorijskoj mogućnosti nastanka krize zbog hiperprodukcije kapitala (Ricardo, 1953: 166-167) iako istovremeno poriče da bi se ona mogla dogoditi u praksi (Baletić, 1965: 26-27).

Sismondi prije Marxa iznosi tezu da se proizvodnja u kapitalizmu kreće u proturječnostima. Uočava da se usprkos povećanju bogatstva povećava i siromaštvo, društvo se razdvaja u dvije suprotstavljene klase: kapitaliste i proletarijat, a krize objašnjava kao nužnu posljedicu kapitalističkog razvitka (Baletić, 1965: 33-34).

Marx i Engels kao i kasniji marksisti razvijat će svoju teoriju krize s ciljem pronalaženja uzroka kriza u kapitalizmu, a marksistički autori koji će se oslanjati na Marxa i Engelsa imat će drugačije poglede o uzroku kriza u kapitalizmu kao i debati oko toga da li je kapitalizam u stanju odupirati se ekonomskim krizama.

2. Cijevi rada, svrha i istraživačko pitanje

Ovaj rad bavit će se prikazima teorija kriza koje su nastale iz pera marksističkih autora. U radu se želi istražiti što marksistički autori smatraju da su uzroci ekonomskih kriza u kapitalizmu? Periodizacija u ovome radu temeljena je knjizi Predraga Vranickog *Historija marksizma 1-2*. On je razvoj marksističke misli podijelio prema autorima te kulturnim, političkim i ekonomskim događajima koji su utjecali na razvoj radničkog pokreta i marksističke misli, poput npr. nastanka Internacionale (Vranicki, 1975). Nadovezujući se kronološki na periodizaciju Vranickog suvremeni autori 21. stoljeća (to se odnosi na Michael Hardta, Antonia Negria i Andrewa Klimana) prikazani su u zasebnom poglavlju.

U radu će se prvo predstaviti teorijski radovi Friedricha Engelsa i Karla Marxa koji su bili među prvim sustavnim kritičarima kapitalizma i ujedno utrli pravca razvoja teorije kriza. U narednom dijelu obrađuju se radovi iz razdoblja Druge Internacionale do kraja 1920-ih, te ćemo prikazati dvije glavne struje koje su se razvile iz načina tumačenja uzroka kriza. Jedna grupa je zastupala teoriju nerazmjernosti, a druga teoriju nedovoljne potrošnje. Vladimir Iljič Lenjin će biti prikazan zasebno zbog svog posebnog odnosa spram suprotstavljenih grupa. Treći dio obuhvaća autore od 1950-ih do 1990-ih godina te će se predstaviti radovi Paula Sweezya, Paula Barana i Ernesta Mandela. Završni dio obradit će Michael Hardta, Antonia Negria i Andrewa Klimana kao suvremene autore marksističke teorije kriza. Obrada marksističkih autora u ovome diplomskom radu trebala bi biti svojevrsan poticaj na oživljavanje čitanja i bavljenje temama i radovima klasičnih i suvremenih marksističkih teoretičara koji su nekako pali u zaborav, barem što se tiče znanstvenog bavljenja na području Hrvatske. Obradivanje teorijske problematike važan je aspekt sociologije kao nauke jer bez poznavanja teorije teško se mogu sprovesti i empirijska istraživanja društvene problematike.

3. Kapitalizam i kriza

Glavna karakteristika nekog ekonomskog sustava jest da je to način organiziranja ljudskog rada imajući u vidu proizvodnju dobara i usluga, te oni predstavljaju odnose među ljudima, bilo da se radi o izravnim odnosima (licem u lice), neposrednim (proizvod rada jedne osobe može koristiti druga osoba neovisno o mjestu i vremenu) te institucionalnim koji su izraženi kroz zakone, politiku, običaje, vjerovanja itd. Kapitalizam se može definirati kao ekonomski sustav u kojemu poslodavci unajmljuju radnike za proizvodnju dobara i usluga imajući za krajnji cilj stjecanje profita. (Bowles i Edwards, 1991). Vrijeme nastanka kapitalističkih odnosa smješta se u 16. stoljeće u Englesku, a zanimljivo je rezoniranje Zygmunta Baumana koji smatra da nastanak kapitalizam nije uvjetovan tehnološkim inovacijama u proizvodnji već promjenama u društvenim odnosima. Kako bi došlo do promjene načina proizvodnje trebala se dogoditi društvena promjena u vidu pojave društvene grupe koja je imala novac za kupnju strojeva, koje bi zatim primijenila u proizvodnji, a uz to bila je potrebna i masa ljudi koja nije imala prepreke da promjeni svoj društveni položaj u smislu da postanu tvornički radnici. Kada su društvene promjene stvorile podlogu za novi način proizvodnje tek tada su tehničke inovacije mogle biti primijenjene u novim društveno-ekonomskim odnosima (Bauman, 1969: 160), prema tome ekonomski sustavi su u suštini društveni odnosi.

Postoje različiti tipovi kapitalizma, a kao što će biti vidljivo i kroz rad, marksistički autori će govoriti o različitim tipovima kapitalizma (npr. kapitalizam kao imperijalizam, monopolni kapitalizam). Pitanje koje se onda postavlja jest da li se tu radi o jednom kapitalističkom sustavu koji s vremenom mijenja svoje značajke ili istovremeno postoje različiti oblici kapitalizma? Polazi se od pretpostavke da postoje različiti oblici kapitalizma (npr. u 21. stoljeću kapitalizam skandinavskih zemalja koji naglašava socijalnu ulogu države, kapitalizam u SAD-u gdje se načelno proklamira što manja uloga države u privredi, kineski oblik državnog kapitalizma su argument za postojanje različitih ekonomskih sustava), ali mora se naglasiti da postoje zajedničke karakteristike svih oblika kapitalističkih sustava. Te zajedničke karakteristike kapitalističkih sustava proizlaze iz društvene sfere, i to u postojanju društvenih klasa (klasa kao grupa ljudi koja dijeli zajednički položaj s obzirom na proizvodnju i kontrolu viška vrijednosti) i klasnih odnosa (klasa koja proizvodi ukupni proizvod i ona koja kontrolira proizvod). U kapitalizmu radni odnos između kapitalista i radnika je definiran tako što se u radnom procesu proizvode robe koje nastaju u sferi privatnog vlasništva i osnovna vrsta rada je najamni rad, to jest plaća (Bowles i Edwards, 1991: 56-69).

Odnosi u ekonomskim sustavima se mogu proučavati na tri različite razine: konkurencija, komanda i mijena. Konkurencija (horizontalna dimenzija) je razina ekonomskih odnosa u kojemu je dobrovoljna razmjena najvažniji aspekt odnosa, a u kapitalizmu se odvija putem mehanizma tržišta. Mogućnost izbora i odabira određene robe ili usluge odlika je kapitalizma. Komanda je sfera moći, prisile i hijerarhije, odnosno raspodjele moći u ekonomskom sustavu, bilo da se radilo o odnosima moći na razini poduzeća ili društva. Te mijena je vremenska dimenzija promjena ekonomskog sustava kroz vrijeme (Bowles i Edwards, 1991: 16-17).

Govoreći o krizama sustava Jürgen Habermas opisuje takve krize kao posljedicu do koje dolazi kada struktura nekog društvenog sustava pruža manje mogućnosti za rješavanje novonastalog problema. Time se krize opisuju kao stanja koja predstavljaju prepreku integraciji sustava. Prema njemu društvene krize nisu uzrokovane nekim vanjskim faktorom nego su posljedica: „ ... po strukturalno zasnovanim imperativima sistema koji su nespojivi i ne mogu se hijerarhijski poredati“ (Habermas, 1982: 11). Prema tome gledano ekonomska kriza bi isto predstavljala onemogućavanje sustava da obavlja svoje zadane ciljeve. Jedna od definicija ekonomske krize (u kapitalizmu) kaže da je to faza privrednog ciklusa u kapitalizmu koju karakteriziraju teški poremećaji procesa reprodukcije kapitala koja može biti popraćena s nizom problema kao što su nesrazmjer između ponude i potražnje, nemogućnost realizacije, pad cijena i vrijednosti kapitala, sužavanje kredita i investicija, masovna nezaposlenost najamnih radnika, smanjenje proizvodnje te propadanje poduzeća i banaka (Čalić et. al. 1987: 346). Iz preciznije definicije ekonomske krize vidljivo je da se radi o stagnaciji sustava i nemogućnosti da obavlja zadane zadatke. Kriza bi se općenito mogla opisati kao izbacivanje sustava iz nekog optimiziranog stanja djelovanja koje onemogućava daljnje obavljanje zadataka i ostvarivanje zadanih ciljeva.

4. Prvi dio: Friedrich Engels i Karl Marx o ekonomskim krizama

a) Friedrich Engels i hiperprodukcija kao uzrok ekonomskih kriza

Iako se ponajprije Marx u svojim radovima bavio i osvrtao na pitanje krize u kapitalizmu, Friedrich Engels se ustvari prvi pozabavio pitanjem ekonomske krize u kapitalističkom sustavu. Pokazat će se da je Engels u svojim radovima smatrao da je hiperprodukcija osnovni uzrok kriza u kapitalizmu. U svome radu *Nacrt za kritiku nacionalne ekonomije* iz 1843. Engels je prvi puta postavio koncepte za objašnjenje krize u kapitalističkom sustavu. U *Nacrtu* Engels želi prvo pokazati teorijske probleme tumačenja pojma nacionalne ekonomije,

određivanja vrijednosti i konkurencije kao glavne karakteristike privatnog vlasništva. Konkurencija predstavlja sukob interesa u kojoj su svi elementi sustava suprotstavljeni jedno nasuprot drugome zato što:

„privatno vlasništvo izolira svakog na njegovu vlastitu grubu pojedinačnost i budući da svaki ipak ima iste interese kao i njegov susjed, to se jedan zemljoposjednik neprijateljski suprotstavlja drugome, kapitalist drugome, radnik drugome. Nemoralnost dosadašnjeg stanja čovječanstva završena je u toj zavadi istih interesa baš zbog njihove jednakosti, a ova završenost jest konkurencija.“ (Engels, 1843/1967: 122)

Smatra da je pogrešno tumačenje u kojemu su konkurencija i monopol prikazane kao suprotnosti. Pošto akteri koji su uključeni u konkurenciju (radnik, kapitalist, zemljoposjednik) teže k ostvarenju monopola nad određenim interesom tu se ne može onda govoriti o suprotnosti kada je cilj konkurencije ostvarenje prevlasti (monopola) nad željenim interesom. Proturječnosti konkurencije iskazuju se u sferi ekonomije u vidu ponude i potražnje. Engels piše da ponuda i potražnja nisu nikada usklađene jer je ponuda uvijek iza potražnje, bilo da je ponuda prevelika ili premala. Uzrok tome je u nemogućnosti da se predvidi kolika je ustvari potražnja a kolika ponuda. Povećanjem potražnje rastu i cijene, a padom potražnje padaju i cijene, i u tome Engels vidi izraz neuravnoteženosti ekonomskog sustava koji se ciklički kreće od stanja zasićenosti do nestašice. Kao prilog tezi o neuravnoteženosti zakona ponude i potražnje ukazuje na trgovinske krize koje su se događale od 18. stoljeća a, prema Engelsu, događaju se ciklički u prosjeku „svakih pet do sedam godina“ (Engels, 1843/1967: 124).

Konkurencija uz nepoznavanje ponude i potražnje uzrokuje poremećaje u ekonomiji. Kapitalisti i proizvođači predstavljaju jedan drugome konkurenciju te povećavaju rad i proizvodnju kako bi nadmašili svoje protivnike na tržištu. Ako se ustanovi da su ponuda i potražnja te proizvodnja i potrošnja približno jednake, a povećanje proizvodnje se tome ne prilagodi nego nastavi povećavati proizvodnju, u jednom trenutku će doći do disbalansa jer će postojati prekobrojna proizvodna snaga za kojom neće biti potrebe, što će dovesti do krize i, kako Engels kaže: „ ... postojat će tako mnogo prekobrojne proizvodne snage da velika masa nacije neće imati ništa za život, da će ljudi umirati od gladi od samog izobilja“ (Engels, 1843/1967, 126).

Hiperprodukcija stvara mnoštvo proizvoda, ali uslijed neravnomjerne proizvodnje dovodi do stagnacija i kriza. Prema tome proizvodnja koja nije usklađena ponudom i potražnjom dovodi do ekonomskih kriza. Engels vidi uzrok ustvari vidi u samom sustavu koji tjera aktere da stoje

u konkurentskom odnosu i koji ih tjera na stalno povećanje proizvodnje kako bi nadmašili stvarnu ili fiktivnu konkurenciju. Takav način razmišljanja naziva špekulacijom u kojoj svaki akter postaje špekulant koji mora pogoditi određeni trenutak za kupnju i prodaju kako bi se mogao bogatiti na račun drugoga (Engels, 1843/1967).

U *Nacrtu* se još uočava problem raspodjele rada i kapitala. Engels uočava kako bi se povećanjem proizvodnje, porastom radne snage i razvojem nauke ljudski rad mogao svesti na minimum, a proizvodnja kapitala uvećati i bolje iskoristiti. Pretpostavlja da odrasli čovjek na radnome mjestu proizvodi i više nego što bi on sam mogao potrošiti, stoga bi ga i zajednica (u kojoj drugi ljudi isto proizvode određenu robu i usluge) mogla opskrbiti s onim što mu je potrebno. Međutim, kako zaključuje, uz stvaranje velikog bogatstva opstaje siromaštvo i bijeda onih koji to bogatstvo proizvode (Engels, 1843/1867). Drugim riječima Engels, iako ne dovodi misao do kraja, ukazuje na problem raspodjele stvorenog kapitala, kako stvaratelji kapitala su oni koji od njega imaju najmanje koristi. Engels ne navodi gdje se onda stvoreni kapital gomila i tko od njega ima najviše koristi.

Već je spomenuto kako je kritizirao mišljenje da u kapitalizmu postoji slobodna trgovina jer je ona samo prikriiveni monopol koji nastaje iz težnje konkurencije da akteri zavladaju nad određenim tržištem. Navodi kako veliki vlasnici zemljoposjeda i tvornica imaju više prednosti nad malim zemljoposjednicima i tvorničarima. Veći kapital ima tendenciju bržeg uvećavanja, a preuzimanje manjih posjeda i tvornica odvija se brže za vrijeme kriza kada veći kapital, zbog toga što se brže umnožava, ima veće mogućnosti za preživljavanjem od manjeg. Jedini izlaz vidi u promjeni socijalnih odnosa, stapanju suprotnih interesa i ukidanju privatnog vlasništva (Engels, 1843/1967).

Engels se nakratko osvrće konceptu hiperprodukcijske krize u djelu *Položaj radničke klase u Engleskoj*. Konkurencija je suština problema kapitalističkog sustava u kombinaciji s anarhičnim načinom proizvodnje koji ne teži zadovoljavanju potreba već stvaranju dobiti. Engels ponavlja već prethodne stavove iz *Nacrta* da konkurencija koja tjera povećanje proizvodnje i nepoznavanje precizne ponude i potražnje vodi ka zasićenosti tržišta što vodi u stagnaciju i krizu. Ekonomske krize su, prema Engelsu, cikličke jer su one rezultat kontradiktornosti sustava koji ne može razriješiti svoje suprotnosti. Nakon zastoja na tržištu dolazi do potražnje robe, dolazi do povećanja proizvodnje, špekulacije, ponovne hiperprodukcije, zastoja i time se krug ponavlja. Detaljno opisuje bijedu radničke klase, ponajprije u Manchesteru koji je bio jedan od brzo rastućih središta britanske industrije, čiji pripadnici žive u siromaštvu, materijalnoj bijedi, nehigijenskim uvjetima, često pogođeni

bolestima (epidemije kolere koje izbijaju zbog korištenja zagađene vode), a piše i o lošim radnim uvjetima u tvornicama (Engels, 1845/1977).

U *Principima komunizma* Engels u stilu postavljanja pitanja i odgovora pruža sažeti prikaz svog tumačenja ekonomskih kriza. Tumači kako je parni stroj omogućio bržu i uvećanu proizvodnju te razvoj krupne industrije koja je, poticana konkurencijom, omogućila da se proizvede više nego što se može potrošiti. Kao posljedica pretjerane proizvodnje (hiperprodukcije) nastaju krize, ali nakon određenog vremena situacija se poboljšava i krug započinje ispočetka. Krize su cikličke i svoj izraz imaju u hiperprodukciji. Rješenje izlaska iz trgovinskih (ekonomskih) kriza Engels vidi u promjeni društvenog uređenja. Pošto krupna industrija ima mogućnosti proizvodnje za zadovoljenje životnih potreba svih članova društva, Engels smatra da je društveno uređenje problem koji na neracionalan način tjera proizvodnju a proizvođače u konkurenciju. Stoga proizvođač mora proizvoditi u što većim količinama u nadi da će ostvariti monopol na tržištu. Engels smatra da je promjena društvenog uređenja uvjet koji će riješiti problem kriza, a to će se ostvariti prepustanjem vođenja industrije društvu umjesto pojedincima, industrija bi se rukovala društvenim planom, a konkurencija bi se zamijenila asocijacijom. Privatno vlasništvo je neodvojivo od vođenja industrije te bi stoga i ono trebalo biti ukinuto i zamijenjeno zajedničkim korištenjem svih proizvoda i oruđa te raspodjele proizvoda prema zajedničkom dogovoru (Engels, 1847/1974: 299-301).

Engels u *Anti-Dühring* napisanom 1878. ponavlja svoje teze o krizi koje je postavio u svojim radovima iz 1840-ih. Smatra da proizvođači nisu upoznati sa stanjem na tržištu te stoga ne znaju odrediti koliko je potrebno proizvesti određene robe, postoji li uopće potražnja te hoće li moći prodati robu i podmiriti troškove. On pritom ne krivi proizvođače jer oni se ponašaju shodno pravilnostima (zakonima) sustava koji ih upućuje na takav oblik ponašanja (Engels, 1878/1974: 208). Razvojem sredstava za proizvodnju (razvoj tehnologije) omogućuje povećanje proizvodnje. Međutim, iako se povećava proizvodnja robe to ne znači da tržište povećava opseg robe koja se može u datom trenutku zaprimiti. Engels piše:

„Ali ekspanzivna sposobnost tržišta, kako ekstenzivna tako i intenzivna, upravlja se po sasvim drugim zakonima, koji djeluju s daleko manjom energijom. Širenje tržišta ne može ići u korak sa širenjem proizvodnje. Kolizija postaje neizbježna, pa kako ne može da dovede do rješenja dokle god ne razbije i sam kapitalistički način proizvodnje, ona postaje periodična. Kapitalistička proizvodnja stvara još jedan nov 'pogrešan krug'“: (Engels, 1878/1974: 211).

Krize se ponavljaju ciklički i navodi kako je od 1825. do 1877. zabilježeno šest ekonomskih kriza u kojima se proizvedena roba ne prodaje, proizvodnja stagnira, poduzeća bankrotiraju, i nakon godina zastoja proizvodnja se ponovno pokreće dok ne dođe ponovno do zasićenja i nastupanja nove krize (Engels, 1878/1974).

b) Koncept krize u radovima Karla Marxa

I. Rani obrisi krize (1844-1848)

Marx se puno više posvetio u svom radu istraživanju ekonomskih tema negoli Engels te iako se znao osvrtni na Engelsov rad *Prilog kritici političke ekonomije* on je otišao korak dalje u analizi karaktera ekonomskih kriza (Clarke, 1994: 81).

Marks je u svojim napomenama za knjigu Jamesa Milla *Elements of Political Economy* isprva nastavio Engelsovu kritiku neravnoteže odnosa ponude i potražnje. Kritizira Ricardovu školu, čiji pobornik je bio i James Mills, da postoji apstraktan zakon koji određuje da troškovi proizvodnje određuju cijenu proizvoda. Marx tvrdi da vrijednost i troškovi proizvodnje ne moraju nužno biti u međusobnom odnosu. Čak ni ponuda i potražnja nisu uvijek u istom odnosu nego se to događa samo sporadično i kratkotrajno, kao nesrazmjer: „... troškova proizvodnje i razmjenske vrijednosti“ (Marx, 1844/1972: 279). Prema tome nestabilnost tržišta je ustvari konstanta dok su razdoblja stabilnosti povremeni događaji.

U *Bijedi filozofije* (1847) u kojoj Marx kritizira rad Josepha Proudhona jedan kratak dio osvrće se na kapitalistički način proizvodnje koji vodi ka hiperprodukciji. Marx rad bazira na kritici Proudhonovog objašnjenja nastanka i odnosa između upotrebne i razmjenske vrijednosti. Marx ukratko piše kako su upotrebna i razmjenska vrijednost u obrnuto proporcionalnom odnosu:

„Razmjenska vrijednost proizvoda pada srazmjerno povećanju ponude ako tražnja ostaje ista; drugim riječima: što je veće obilje nekog proizvoda *u odnosu prema tražnji*, to je niža njegova razmjenska vrijednost ili cijena... Razmjenska vrijednost nekog proizvoda zavisi od njegovog izobilja ili njegove rijetkosti, ali uvijek u odnosu prema tražnji.“ (Marx, 1847/1974: 58)

Proudhon u svojoj analizi razmjenske i upotrebne vrijednosti umjesto da sagledava cijenu proizvoda koja se formira odnosom ponude i potražnje on upotrebnu vrijednost izjednačava s ponudom, a razmjensku s potražnjom, što vodi ka odnosu između korisnosti (upotrebne vrijednosti) i mnijenja (razmjenske vrijednosti, potražnje). Marx kritizira Proudhonov pristup

zato što u procesu razmjene potražnja je istovremeno i ponuda, a ponuda je istovremeno i potražnja (proizvod koji se prodaje i novac koji se za njega nudi su istovremeno ponuda i potražnja, ovisno o tome radi li se o prodavaču ili kupcu). Marx ide korak dalje te odnos ponude i potražnje stavlja u društveni kontekst. Nasuprot Proudhonu koji prikazuje ideal tipove slobodnog proizvođača i kupca koji svojom slobodnom voljom ulaze u razmjenu, Marx piše da kupac ni proizvođač nisu potpuno slobodni, već da položaj jednog i drugog određuje njihov društveni položaj i društvena organizacija. Proizvođač kako bi mogao proizvoditi mora nabaviti sredstva za proizvodnju (radnike, strojeve) kako bi mogao stvarati robu, te u kalkulaciju vrijednosti ulaze i troškovi proizvodnje. Te ono što Marx naglašava, a tiče se društvenog konteksta, ne postoji jedan proizvođač i jedan kupac nego postoji konkurenciju među kupcima i među proizvođačima, a rezultat sukoba je razmjenska vrijednost (Marx, 1847/1974).

Daljnja kritika, koja je povezana s hiperprodukcijom, tiče se Proudhonovog uvođenja pojma konstituirane vrijednosti (prema Proudhonu to je vrijednost nekog proizvoda koja se stvara „... radnim vremenom koje je bilo potrebno da se određeni proizvod napravi,, Marx, 1847/1974: 63) koja je u suštini isto što i relativna (razmjenska) vrijednost ekonomista Davida Ricarda koji je smatrao da relativna vrijednost robe počiva na radu koji je potreban za njenu izradbu (Marx, 1847/1974: 64). Marx citira Ricarda pokazujući da je suština radne teorije vrijednosti ta da uštede koje se mogu ostvariti u radnome procesu „uvijek snižavaju relativnu vrijednost“, to jest ako se skрати potrebno vrijeme za proizvodnju paralelno s njom će pasti i njena cijena zbog manje količine vremena i rada za izradbu određene količine robe (Marx, 1847/1974: 66). Dakle u interesu je proizvođača da pronade način kako da smanji troškove proizvodnje, ubrza proces proizvodnje i poveća količinu robe koja se proizvodi u određenom vremenu. Treba napomenuti da je Marx citirao Ricarda koji kaže da konačna cijena proizvoda ne mora biti nužno povezana s relativnom vrijednosti koja je određena količinom rada:

„Mi smo rad posmatrali kao temelj vrijednosti stvari, a količinu rada potrebnu za njihovu izradbu kao mjerilo koje određuje koliko se jedne robe mora dati u razmjenu za drugu, ali nismo imali namjeru da osporavamo da u običnoj cijeni roba ima neko slučajno i prolazno odstupanje od te prvobitne i prirodne cijene.“ (Marx, 1847/1974: 66).

Proudhon tumači radnu teoriju vrijednosti suviše deterministički te iz svog koncepta konstituirane vrijednosti zaključuje da je vrijednost rada koji je potreban za izradbu nekog proizvoda istovjetan vrijednosti proizvoda, a svaki rad je jednak te ne postoje kvalitativne razlike; time su svi radnici jednaki, jednako su plaćeni, a u „razmjeni vlada potpuna

jednakost” (Marx, 1847/1974: 67). Marx ovakvo determinističko tumačenje smatra pogrešnim jer Proudhon brka vrijednost roba mjerenih količinom rada, s vrijednošću roba mjerenih „*vrijednošću rada*“. Kao primjer Marx je uzeo mjericu žita čija proizvodnja bi trebala uzeti dva radna dana umjesto jednog, njena vrijednost bi bila dva puta veća od prvobitne, ali ona time ne bi imala dvostruko više hranjivih materija nego prije. Mjerena količinom rada njena vrijednost je dvostruka, ali mjerena količinom rada koju ona može kupiti, ona nije udvostručena. Proudhon ne razlikuje „mjerenje radnim vremenom“ koje je potrebno za izradbu neke robe i „mjerenje vrijednošću rada“ (Marx, 1847/1974: 71). Iz toga proizlazi da Proudhon miješa najamninu s troškovima proizvodnje u kojoj kaže da je najamnina jednaka cijeni robe koja se proizvede, a ustvari najamnina je vrijednost rada (Marx, 1847/1974: 71). Vrijednost rada, najamnina, je kvalitativna odrednica (kvakoća) koja određuje predmet koji će se proizvesti (Marx, 1847/1974: 72) te on nije isto što i količina rada utrošena na proizvodnju određene robe.

Proudhona smatra da je radno vrijeme potrebno za količinu proizvoda u vezi s ponudom i potražnjom. Problem je u tome što ponuda i potražnja ne ovise o količini radnog vremena utrošenog na proizvodnju robe, te Marx ironično komentira Proudhona da : „ ... će se proizvodi ubuduće razmjenjivati srazmjerno radnom vremenu koje su stajali. Ma kakav bio odnos ponude prema tražnji, razmjena robe vršiće se uvijek tako kao da su robe bile proizvedene srazmjerno tražnji.“ (Marx, 1847/1974: 74).

Marx se zatim ponovno vraća razmjenskoj vrijednosti i pažnju posvećuje radnom vremenu potrebnom za proizvodnju. Pozivajući se na Sismondija želi reći da se putem konkurencije određuje kolika će biti razmjenska vrijednost koja ovisi o vremenu da se proizvede određena roba. Ako nekom proizvođaču treba 10 radnih dana da proizvede neki proizvod a konkurencija može proizvesti za 8 radnih dana i to dokaže, onda će vrijednost pasti na 8 radnih dana i pogodba će biti po dokazanoj nižoj cijeni. Tako da se tu ne radi o općenitom vremenu koje je potrebno da se proizvede roba već o *minimumu* vremena koji se utvrđuje konkurencijom (Marx, 1847/1974)

Ako se vrijednost robe tumači putem vremena potrebnog za proizvodnju robe onda se moraju priznati i oscilacije do kojih dolazi smanjenjem ili povećanjem vremena za proizvodnju. Pošto proizvođač želi utrošiti što manje vremena za proizvodnju time dolazi do pada vrijednosti rada s ciljem smanjenja troškova proizvodnje. Smanjenjem vremena za proizvodnju robe postoji mogućnost stvaranja monopola. Marx je naveo kao primjer pamučnu industriju u kojoj s padom cijene pamuka može doći do porasta cijene lanenog platna, te će pamuk zbog svoje

niže cijene biti preferiran kao sirovina, istisnuti će laneno platno i uspostaviti monopol pamuka. Time Marx ukazuje da ako za neki proizvod treba manje vremena za obradu, a usto je jeftiniji, postoji mogućnost uspostave monopola tog proizvoda. Pravilni razmjer ponude i potražnje je prošlost te s nastankom krupne industrije ona se neće uspostaviti već se kreće kroz: „neprekidno smjenjivanje prosperiteta i depresije, krize i zastoja, novog prosperiteta itd.“ (Marx, 1847/1974: 79). Krupna industrija više ne čeka na potražnju zbog logike u kojoj ona proizvoditi u sve većem razmjeru. Proizvodnja stoga ide ispred potrošnje te se odnos mijenja u kojemu ponuda iznuda potražnju (Marx, 1847/1974: 79).

U pismu *P.V. Anjenkovu* koje prethodi pisanju *Bijede filozofije* Marx se kratko osvrće na ulogu tehnologije u povećanju proizvodnje i ekonomskim krizama. Tako piše da se do 1825. potrošnja kretala brže od proizvodnje i da je razvoj i uvođenje strojeva u proizvodnju bila posljedica potrebe tržišta i konkurencije. U Engleskoj uvođenje strojeva u proizvodnju je rezultat borbe radnika i poslodavaca, a kod drugih europskih nacija zbog konkurencije koju im je počela predstavljati Engleska, a u SAD-u zbog nestašica radne snage (Marx, 1846/1974: 456).

U Bruxellesu 1847. godine Marx je održao niz predavanja o pitanju najamnog rada, cijene proizvoda i načina funkcioniranja ekonomije. Ta predavanja su objavljena 1849. godine u *Neue Rheinische Zeitung*, a kasnije više puta u obliku brošure. U predavanjima naslova *Najamni rad i kapital* Marx ne govori izravno o ekonomskoj krizi kao što će to raditi u narednim djelima, ali jasnije se izriče stav koji se može uočiti u ranijim radovima Marxa i Engelsa o važnoj ulozi konkurenciju u proizvodnji. Naime, ako neki vlasnik pronade način da se proizvod napravi brže i u većim količinama (npr. uvođenje novog stroja u proizvodnju) javlja se potreba da on plasira veću količinu proizvoda na tržište po jeftinijim cijenama, a da bi to ostvario on mora težiti k tome da osvoji prostor tržišta za sebe. On snižava cijenu proizvoda i plasira ga u većim količinama s ciljem ostvarivanja ekstraprofita i potiskivanja s tržišta konkurenciju. Međutim, konkurencija ne miruje te i oni uvode nove načine proizvodnje (tehnologiju, drugačiju podjelu rada) i dodatno ruše cijenu proizvoda ispod troškova proizvodnje. (Marx, 1849/1977: 65-66). Ovaj prikaz konkurencije poručuje da kapitalisti uvode nove metode proizvodnje zbog pritiska konkurencije koja im uzima potencijalni profit. Kao posljedica uvođenja novih metoda proizvodnje je smanjenje troškova, ali i povećanje proizvedene količine robe, te se očekuje povećanje profitabilnosti. Međutim povećana proizvodnja predstavlja prekomjernu proizvodnju roba, u odnosu na raniju cijenu i uvjete proizvodnje, a kada se k tome ponovno pridruži konkurencija koja isto teži jeftinijoj, bržoj i

uvećanoj proizvodnji može doći do potencijalne hiperprodukcije. Ono što Marx želi također napomenuti jest da kapitalisti ne proizvode toliku količinu robe da se ona potroši, već za apropijaciju profita i akumulaciju kapitala. Cilj nije zadovoljenje potrebe potrošača već dodatni razvoj proizvodnih snaga (Clarke, 1994: 88).

U *Manifestu komunističke partije* Marx i Engels su 1848. buržoaziji pridali revolucionarnu ulogu u promjeni iz feudalnog u kapitalistički sustav. Razvoj proizvodnih snaga omogućio je buržoaziji ukloni prepreke njenoga razvoja. Buržoazija teži stalnom razvoju proizvodnih snaga, a karakteristika buržoaske epohe je vječna nesigurnost i stalno kretanje. U potrazi za razvojem proizvodnih snaga ona nastoji otvoriti sebi nova tržišta „... preko cijele Zemljine kugle...“ (Marx i Engels, 1848/1974: 383). Uz centralizaciju sredstava za proizvodnju, posjeda i stanovništva došlo je i do političke centralizacije, tako su države postale čvršće povezivanjem: „... u jednu naciju, jednu vladu, jedan zakon, jedan nacionalni klasni interes, jednu carinsku granicu.“ (Marx i Engels, 1848/1974: 384). Razvojem novih sredstava za proizvodnju feudalni sustav je postao suvišan i morao je napraviti mjesta za uspostavu novog buržoaskog poretka. Feudalni poredak je zamijenila slobodna konkurencija s vlastitom društvenom i političkom strukturom koja je uključivala ekonomsku i političku vlast buržoazije. Naglašava se da svaki sustav koji prestaje odgovarati postojećim proizvodnim snagama biva zamijenjen drugim. Tako u *Manifestu* piše da odnosi proizvodnje koje je stvorila buržoazija više nisu odgovarajući, te je to slikovito opisano riječima da buržoazija podsjeća na „čarobnjaka“ koji više ne vlada silama koje je stvorio. Kao argument koji bi išao u prilog tezi da buržoazija gubi kontrolu navode se trgovinske krize koje se „periodično ponavljaju“ i ugrožavaju opstanak buržoaskog društva. U krizama se uništavaju izrađeni proizvodi i proizvodne snage, a u krizama izbija „epidemija prekomjerne proizvodnje“. Problem se tumači tako što u društvu ima suviše sredstava za život a proizvodne snage ne mogu više proizvoditi jer su zakočene. Nadilaženje krize pronalazi se u uništavanju masa proizvodnih snaga te osvajanjem novih tržišta i eksploatacijom starih tržišta, što se komentira riječima da se pripremaju nove krize, a smanjuju sredstva za sprječavanje kriza (Marx i Engels, 1848/1974: 384-385).

II. Osnovi kritike političke ekonomije 1857-1858. i Prilog kritici političke ekonomije 1859.

Marx se posvetio temi krize 1857. godine kada se ponovno dogodila ekonomska kriza koja je obuhvatila Europu i Sjevernu Ameriku. Rad nastao u razdoblju od kolovoza 1857. do lipnja

1858. godine, poznatiji je pod nazivom *Grundrisse (Osnove kritike političke ekonomije)*, u kojemu se Marx nastojao napraviti kritiku ekonomskih kategorija te prikaz ekonomskog sistema (Petrović, 1979: VIII-Predgovor).

Marx se ponovno vraća temi hiperprodukcije i analizira mišljenje klasičnih ekonomista i filozofa. Sama kapitalistička proizvodnja u sebi sadrži proturječnosti koje nastoji prevazići a koje vode do problema hiperprodukcije. Problem u proizvodnji je sadržan u kapitalu koji je uvjet da bi se uopće mogla pokrenuti proizvodnja. Stupnjevi proizvodnje trebaju se poklopiti s prirodom kapitala, a granice proizvodnje su: 1) potrebni rad kao granica razmjenske vrijednosti radne snage ili najamnine; 2) višak vrijednosti kao granica radnog vremena; 3) pretvaranje u novac, ili razmjenska vrijednost kao granica; 4) ograničenje upotrebnih vrijednosti razmjenskom vrijednošću, bogatstvo mora poprimiti određeni oblik da bi postao objekt proizvodnje (Marx, 1857-1858/1979: 265). Kapital međutim apstrahira od prethodno navedenih granica i u tome Marx nailazi razloge hiperprodukcije, jer kapital teži nadići prethodne granice, a što se on više razvija to se on sve više javlja kao ograničenje proizvodnje i potrošnje (Marx, 1857-1858/1979: 265-266).

U uvodu *Prilog kritici političke ekonomije* iz 1859. godine Marx je pružio sažetak svojih misli o povezanosti društva i ekonomije iz kojih se može iščitati da su ekonomski odnosi društveni odnosi te da je njihovo proučavanje važno za razumijevanje društva u njegovom totalitetu. Citat iz uvoda glasi ovako:

„U društvenoj proizvodnji svog života ljudi stupaju u određene, nužne odnose, nezavisne od njihove volje, odnose proizvodnje, koji odgovaraju određenom stupnju razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga. Cjelokupnost tih odnosa proizvodnje sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društven svijesti. Način proizvodnje materijalnog života uvjetuje proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopće. Ne određuje svijest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svijest.“ (Marx, 1859/1979: 332).

Dalje u uvodu govori o „proturječnostima“ između materijalnih proizvodnih snaga društva s postojećim odnosima proizvodnje, to jest s odnosima vlasništva. Izlazak iz takvog stanja jest socijalna revolucija koja stvara prostor za nove oblike ekonomskih odnosa. Naglašava da se promjene prvobitno događaju u materijalnoj, ekonomskoj sferi, dok promjene u ideološkoj sferi (pravo, politika, religija) treba promatrati zasebno, jer se o promjenama ne bi trebao donositi sud na temelju onoga što akteri misle već iz analize proturječnosti materijalnog života. Završava misao da društvene formacije propadaju tek nakon što su razvijene nove

proizvodne snage, koje su nastale već u prethodnoj epohi starog društva (Marx, 1859/1979: 332). Iako Marx ovdje ne govori izravno o krizama on se referira na proturječnosti i probleme koji se unutar okvira postojećeg sustava ne mogu riješiti, a izlaz je u socijalnoj revoluciji koja oslobađa i otvara prostor za proizvodne snage koje su nastale u prethodnoj epohi. Najvjerojatnija referenca koja je mogla inspirirati Marxa jest Francuska revolucija, koja je primjer nastanka nove klase (buržoazije) još u okviru feudalnoga društva. Kada se unutar feudalnog sustava proturječnosti u društvu više nisu mogle razriješiti dogodio se trenutak izbijanja socijalne revolucije, sloma starog sustava i njegova zamjena novim buržoaskim društvom. Ključ razumijevanja ovog Marksovog pasusa jest da niti jedan sustav nije vječan već da stalno dolazi do društvenih promjena, a njihov izraz je najočitiiji u materijalnoj (ekonomskoj) sferi koju je Marx uzimao kao osnovu za promatranje društva. Druga važna stavka jest da svaki sustav ima svoje vlastite proturječnosti te da se unutar sustava stvaraju novi oblici društvenih odnosa koji dolaze u sukob s postojećim stanjem. Trenutak kada se one ne mogu razriješiti unutar postojećih okvira je trenutak sloma.

Moglo bi se reći da su ekonomske krize izraz proturječnosti kapitalističkog sustava. Iz Marksovog pogleda proletarijat bi trebao predstavljati klasu koja je nastala kao posljedica kapitalističkog načina proizvodnje, te je ona s kapitalistima stvorila nove oblike društvene proizvodnje. Izbijanje ekonomskih kriza je izraz društvenih kriza koje pogađaju primarno radničku klasu koja proizvodi a nema utjecaj nad stvorenim viškom vrijednosti niti njime raspolaže. Prema toj logici postojeći društveni odnosi ne bi trebali odgovarati radničkoj klasi, već bi u trenutku vrhunca krize socijalna revolucija trebala razriješiti postojeće proturječnosti.

Ovo je dakako veoma pojednostavljeni prikaz i samo jedno od tumačenja Marxa koje otvara novi niz pitanja. Kada nastupa trenutak u kojemu postajemo svjesni da postojeći (ekonomski) okvir predstavlja prepreku za novonastale društvene odnose? Koje to nove odnose radnička klasa stvara osim s kapitalistima? Što je s drugim klasama (npr. bijeli ovratnici) i kako oni sagledavaju stvari? Postavlja se niz pitanja koji prelaze okvire ovog rada, ali ipak ih je potrebno osvijestiti.

Iako Marx nije pružio konačnu i razrađenu teoriju krize, on je ostavio utjecajan teorijski koncept koji bi objasnio začetke krize. Taj koncept poznat je pod nazivom zakon tendencijskog pada profitne stope koji je izložen u III. tomu *Kapitala*.

III. *Kapital*, Tom III. – Zakon tendencijskog pada profitne stope

Marx započinje objašnjenje zakona sa zamišljenom situacijom u koju su uključeni promjenjivi i postojani kapital, višak vrijednosti, cjelokupni kapital i profitna stopa te navedene pojmove prikazuje u matematičkim formulama. U I. tomu *Kapitala* u šestom i sedmom poglavlju Marks objašnjava navedene vrste kapitala i njihove međusobne pojmovne i matematičke odnose.

Postojani kapital je onaj koji se preobraća u sredstva za proizvodnju, on se ne mijenja tijekom procesa proizvodnje. Njega Marks označava simbolom p . Promjenjivi kapital je onaj koji se preobraća u radnu snagu, mijenja vrijednost u procesu proizvodnje, označava se simbolom pr . Kapital (simbol K) je kombinacija postojanog i promjenjivog kapitala, formula je $K=p+pr$. Višak vrijednosti (simbol v) je ono što ga je u procesu proizvodnje stvorio kapital K , to jest „suvišak vrijednosti proizvoda iznad sume vrijednosti elemenata koji su ga proizveli“ (Marks, 1947: 165). Te konačno stopa viška vrijednosti je odnos viška vrijednosti prema promjenjivom kapitalu, u matematičkom obliku izraženo stopa viška vrijednosti $= \frac{v}{pr}$ (Marx, 1947: 169).

Kod tumačenja zakona tendencijskog pada profitne stope Marx predstavlja zamišljenu situaciju u kojoj je promjenjiv kapital $pr=100$ koji predstavlja određen broj radnika, kojima najamnina za tjedan dana rada iznositi 100 ft. st. (funti sterlinga). Ako oni urade za isto vrijeme onoliko viška vrijednosti koliko im je potrebno da urade za najamninu, njihova cjelokupna proizvedena vrijednost će biti 200 ft. st., a višak vrijednosti (v) od toga je 100 ft. st. Stopa viška vrijednosti $\frac{v}{pr}$ bila bi 100%. Međutim, stopa viška vrijednosti bila bi izražena različitim profitnim stopama ovisno koliko je opseg postojanog kapitala (p) i cjelokupnog kapitala (K). Profitna stopa (pf) se izražava formulom $pf = \frac{v}{K}$. U slučaju kada bi stopa viška vrijednosti iznosila 100%, rezultati bi bili sljedeći:

$$\text{ako je } p=50, pr= 100, \text{ onda je } pf = \frac{100}{150} = 66^{2/3}\%$$

$$\text{ako je } p=100, pr= 100, \text{ onda je } pf = \frac{100}{200} = 50\%$$

$$\text{ako je } p=200, pr= 100, \text{ onda je } pf = \frac{100}{300} = 33^{1/3}\%$$

$$\text{ako je } p=300, pr= 100, \text{ onda je } pf = \frac{100}{400} = 25\%$$

$$\text{ako je } p=400, pr= 100, \text{ onda je } pf = \frac{100}{500} = 20\%$$

Ovi izrazi bi ukazivali da ista stopa viška vrijednosti uz nepromijenjeni obujam rada bi se izražavala padom profitne stope zato što s materijalnim opsegom postojanog kapitala raste njegova vrijednost, a s njime i cjelokupnog kapitala (Marx, 1948: 177). Marx objašnjava da ako se tijekom procesa pretvaranja kapitala povećava postojani kapital u odnosu na promjenjivi, ako se uzme u obzir nepromijenjena stopa viška vrijednosti ili eksploatacije kapitala, dolazi do pada opće profitne stope. Uvođenjem novih strojeva u proizvodnju ili zadržavanjem istog broja radnika za isto vrijeme s manje rada stvara više proizvoda, te postoji korelaciju između povećanja postojanog kapitala i pojeftinjenja proizvoda (Marx, 1949: 178). Marks naglašava da se radi o tendenciji k progresivnom padu stope, to jest da to nije željezni zakon koji se mora dogoditi u svakoj situaciji, a napominje da mogu postojati i drugi razlozi zašto dolazi do pada profitne stope osim povećanja postojanog kapitala (Marx, 1948).

Postoji niz uvjeta koji rade kontra zakona pada profitne stope te smanjuju pad profitne stope, zato Marx to naziva zakonom „tendencije“ pada profitne stope. Nabraja šest uzroka koji rade kontra zakona tendencijskog pada profitne stope. Prvi je povećavanje razine eksploatacije rada koji uključuj prisvajanje većeg viška vrijednosti, poput uvođenja strojeva u proizvodnju. Zatim obaranje najamnine ispod njene vrijednosti, pojeftinjenje elemenata postojanog kapitala, relativna prenaseljenosti koja uzrokuje da se umjesto uvođenja strojeva koristi jeftina radna snaga. Sljedeći faktor je vanjska trgovina te uvećanje akcijskog kapitala (Marx, 1948: 197 – 205).

Pošto profitna stopa pada kapitalist mora tražiti više kapitala koje bi koristio kao potreban minimum radi proizvodnje i eksploatacije. To stalno povećanje vodi ka hiperprodukciji kapitala odnosno njegove hiperakumulacije. Hiperprodukcija kapitala znači da je to situacija kada uvećani kapital proizvodi samo istu ili manju masu viška vrijednosti prije svog uvećavanja, to jest ne proizvodi više profita ili se profit smanjuje. U situaciji hiperprodukcije jedan dio kapitala bi ostao neiskorišten dok bi se drugi dio koristio za pokušaj stvaranja nekog profita, pa čak i po nižoj profitnoj stopi. U takvoj situaciji dolazi do zastoja proizvodnje, oplodnje kapitala, prodaje robe, a zaposlenici ostaju bez posla, a onaj dio koji ostaje zaposlen dobivao bi smanjenu najamninu zbog krize. Nakon perioda zastoja i snižavanja cijena proizvoda aktivnost na tržištu se oživljuje, pokreće se proizvodnja, primjenjuju novi strojevi, metode rada, povećava se proizvodnja i krug počinje iznova (Marx, 1948: 216-219).

Marx zaključuje poglavlje o padu profitne stope riječima da se tu ustvari radi o granicama kapitalističkog načina proizvodnje koje se očituju u tome što zakon tendencije pada profitne stope djeluje antagonistički spram proizvodnih snaga, te je jedini izlaz u stalnim pojavama

kriznih razdoblja. A druga granica je ta što se umjesto donošenja odluka o društvenim potrebama vodi računa o prisvajanju neplaćenog, to jest opredmećenog rada, to jest profita koje dobiva vlasnik sredstava za proizvodnju (Marx, 1948: 222).

4. Drugi dio: Razdoblje od 1890-ih do 1920-ih: teorije nerazmjernosti i nedovoljne potrošnje

Nakon Engelsove smrti 1895. više nije bilo arbitara koji bi usmjeravao i tumačio radove koje su on (Engels) i Marks stvarali tijekom cijelog života. Često se u literaturi spominje kako Marks i Engels nisu dovršili svoja djela (to se često pripisuje Marksu i to poglavito u vidu da nije nikada do kraja dovršio *Kapital*, nego je Engels morao iz ostavljenih bilježnica i bilježaka krpiti drugi i treći tom). Teorija kriza i način kako je ona predstavljena također nije predstavljala neki oblik gotove i dovršene teorije. Među marksističkim teoretičarima krajem 19. i početkom 20. stoljeća doći će do razlike u teorijskim tumačenjima koji su uzroci krize te hoće li krize izazvati slom kapitalizma ili ne. Pošto se kriza očituje u realizaciji to jest mogućnosti da kapitalisti ne prodaju svoju robu u punoj vrijednosti, razvila se rasprava o vrstama krize koja je dovela do grube podjele sudionika rasprave u dvije grupe. Prva grupa zastupala je mišljenje da krize nastaju zbog nerazmjernosti između proizvodnih grana, a druga skupina je smatrala da je uzrok nedovoljna potrošnja (Sweezy, 1959: 171). Što se tiče sloma kapitalizma jedna grupa je smatrala da će kontradiktornosti u kapitalizmu izazvati njegov slom, a druga grupa je držala da u kapitalizmu postoje snage koje ga korigiraju i izvlače iz kriznih stanja i konačnog sloma te da se ne može govoriti o naglom slomu kapitalizma unutar ekonomske sfere. Unutar podjela prema vrstama krize navest ćemo i stajalište autora prema pitanju sloma kapitalizma. Iznimku od ove podjele predstavlja Vladimir Iljič Lenjin jer je on kombinirao stajališta obje grupa kao nadopune za razumijevanje kriza u kapitalizmu.

a) Krize koje nastaju zbog nerazmjernosti

Iako je nakon Marksove i Engelsove smrti došlo do podjele njihovih pobornika po brojnim pitanjima (načina političke borbe, mogućnosti opstanka kapitalizma itd.) postavke o hiperprodukciji kao izrazu nestabilnosti sustava do kojeg dolazi zbog poremećaja u proizvodnje i prometa su i dalje bili prihvaćeni kao opća postavka (Sweezy, 1959). Međutim, način do kojeg dolazi do krize su bili različito tumačeni.

Pobornici teorije nerazmjernosti polazili su od toga da kada kapitalisti proizvode za tržište oni ne mogu u potpunosti biti sigurni da li roba koju proizvode na tržištu ima previše ili premalo, odnosno ne zna sa sigurnošću kakav je odnos ponude i potražnje. Izraz te nesigurnosti su cijene koje mogu skakati iznad ili ispod vrijednosti proizvedene robe. Klasični ekonomisti su smatrali da se proces prilagođavanja proizvođača tržištu vrši neprekidno i nesmetano, te da zbog prevelike ili premale proizvodnje neće doći do poremećaja na tržištu jer se ono samoregulira. Tako na primjer ako neki proizvođač proizvede previše robe on će u narednom vremenu nastojati smanjiti proizvodnju što će dovesti do smanjenje potrebe za radnom snagom, resursima, prometom itd. te nema pretpostavke da će porasti proizvodnja neke druge robe da popuni prazninu u potražnji. Uzroci kriza su nerazmjernost između različitih proizvodnih grana koji nastaju zbog neplanske, anarhične kapitalističke proizvodnje (Sweezy, 1959: 172).

Ruski ekonomist Mihajlo Turgan-Baranowsky je iz kritike Marxa razvio vlastitu teoriju kriza. On je od Marxa odbacio objašnjenje da su krize rezultat tendencije opadanja profitne stope te da su one rezultat nedovoljne potrošnje širokih masa. Iako je kritizirao Marxa on je od njega preuzeo reprodukcijske sheme koje su izložene u drugom tomu *Kapitala* i iz nje razvio teoriju nerazmjernosti (Sweezy, 1959: 174-175). Tugan-Baranowski je zastupao mišljenje da krize u kapitalizmu nastaju kada društvena proizvodnja nije proporcionalno raspodijeljena, odnosno zbog nesrazmjera među granama proizvodnje a problem vidi što u kapitalizmu ne postoji organizacija koja bi nadgledala da se očuva proporcionalnost u proizvodnim granama (Baletić, 1965: 159).

Na ideje Tugana-Baranowskog nadovezao se Rudolf Hilferding u svome djelu *Financijski kapital* objavljenom 1910. godine. Hilferding se kao i Tugan-Baranowski poziva na Marxovu reprodukcijску shemu iz II. toma *Kapitala* i on to tumači tako što smatra da Marxove sheme pokazuju da u kapitalističkoj proizvodnji i u jednostavnoj i u proširenoj razmjeni može doći do krize ako se naruši odnos između dotrajalog kapitala i onog koji se treba investirati. To jest kriza ne mora proizlaziti iz nedovoljne potrošnje jer bi prebrzo povećanje potrošnje dovelo do krize kao i kad bi sredstva za proizvodnju ostala na istoj razini ili bi se smanjila. Čak niti hiperprodukcija ne može nastati iz Marxovih shema sama od sebe već se može pokazati kao : „... moguće svako proširenje proizvodnje do koga uopšte može doći pri postojećim proizvodnim snagama.“ (Hilferding, 1958: 297).

Govoreći o krizi Hilferding pravi razliku između malih poduzeća koje zbog slabe mogućnosti položaja koje zauzimaju na tržištu i opsega proizvodnje propadaju, dok velika poduzeća i

karteli zbog svojega većega obujma imaju više mogućnosti da prebrode krizu. Kao primjer navodi Američki čelični trust koji može u slučaju krizi smanjiti proizvodnju na polovicu, ali nije prisiljen ići ispod minimuma (Hilferding, 1958: 331). Hilferding želi kazati kako je razvoj velikih kompanija i banaka ograničio špekulacija u vidu cjenkanja s količinom robe na tržištu i špekulacijom cijenama, a to je postignuto porastom neposrednog prometa između proizvođača i potrošača, pretvaranjem trgovaca u agente sindikata i trustova, kao i razvojem prometnih sredstava koji je skratio transport robe, te izvještajnih službi koje proučavaju stanje na terenu (Hilferding, 1958: 334-335). Hilferding postavlja pitanje da li je monopol kartela rješenje pojava budućih kriza pošto reguliraju proizvodnju i prilagođavaju ponudu potražnji. Hilferding hiperprodukciju i dalje ne osporava nego vidi u njoj mogućnost uzroka krize, ali samo ako bi se prihvatilo da su uzroci kriza u nepredvidivosti tržišta. Karteli bi mogli regulirati cijene proizvoda i spriječiti izbijanje krize. Hilferding smatra takvo tumačenje pogrešnim jer je hiperprodukcija robe ustvari hiperprodukcija uloženog kapitala u proizvodnju. Taj kapital je uložen u tolikoj mjeri da se on ne može realizirati te se događa da: „ ...prođa proizvoda više ne odbacuje više profit koji bi omogućio dalje proširenje proizvodnje, dalju akumulaciju“ (Hilferding, 1958: 338) i time dolazi do zastoja. Reguliranje cijena od strane kartela vode k nerazmjeru i proturječnosti između uvjeta oplodivanja i realizacije te se s kartelom poremećaji povećavaju. Karteli u jednoj proizvodnoj grani mogu činiti da konkurencija bude pod kontrolom i time nastoje kontrolirati cijene, ali dolazi do sukoba između proizvodnih grana u kojima vladaju karteli i onih u kojima nema vlasti kartela. Hilferding na primjeru zamišljenog scenarija objašnjava kako monopol kartela nije idealan u praksi. Navodi situaciju kada imamo razdoblje prosperiteta u kojoj karteli zadržavaju niske cijene zbog međusobnog dogovora, a grane koje nisu pod kartelom povećavaju cijene. S vremenom dolazi do toga da bi karteli počeli gubiti profit, te što vodi do krize zbog gubitka profita i akumuliranja kapitala u drugim granama proizvodnje. Stvaranje monopola nad jednom granom proizvodnje bez trajnog utjecaja na odnose u cjelokupnoj industriji vodi ka krizi. Misaono bi se mogao zamisliti jedan kartel koji bi upravljao nad cjelokupnom ekonomijom da se odstrane krize, ali Hilferding je smatrao kako je to politički i društveno nemoguće jer bi takav kartel propao uslijed suprotnosti interesa koje bi se zaoštrile do krajnjih granica. Zaključuje da karteli ne mogu spriječiti krize niti mogu pobjeći od njenih posljedica, a oni mogu utjecati na to da se kriza jače prelije na nekartelisane industrije. Za vrijeme prosperiteta profit kartelisanih industrija je manji od nekartelisanih, ali zato su za vrijeme krize karteli jači jer mogu na duže vrijeme održavati profit negoli slobodne industrije, i time nerazmjer između kartela i slobodnih industrija postaje još veći (Hilferding, 1958: 338-

341).Što se tiče pitanja opstanka kapitalizma Hilferding je na konferenciji socijal-demokratske stranke 1927. izjavio da je on uvijek odbacivao teorije o ekonomskom slomu kapitalizma te je smatrao kako ne treba očekivati propast kapitalizma samog od sebe, već da će do toga doći svjesnim akcijama samog proletarijata (Sweezy, 1959: 224).

b) Krize kao posljedica nedovoljne potrošnje

Već spomenuti Tugan-Baranowski je tvrdio da ne može postojati nedovoljna potrošnja. Svoj argument je obrazlagao mišlju da: „kad bi direktori proizvodnje potpuno poznavali potražnju i mogli upućivati rad i kapital iz jedne grane u drugu, onda proizvodnja robe ne bi nikad premašila potražnju, koliko bi god društvena potrošnja bila niska.“ (Sweezy, 1959: 181). Djelo Louisa Boudina *Teorijski sistem Karla Marxa* iz 1907. je predstavio nove korake prema drugom pravcu tumačenja teorije kriza iz ugla nedovoljne potrošnje. On je smatrao da Marx razlikuje dva uzroka kriza: jedan je pojava novca koja omogućava anarhiju u proizvodnji i proširivanju kreditnog sistema; a drugi razlog je dvojaka pozicija radnika kao prodavača radne snage i stvaratelja viška proizvoda, te s duge strane kao potrošača. Pošto radnik ne može realizirati sav proizvod nastaje hiperprodukcija. To jest radnik ne može kupiti onoliko robe koliko se proizvede sa svojom najamninom. Boudin je smatrao da će se krize ili zaoštravati ili da će prevladavati duga razdoblja stagnacije te da postoje granice do kojih se kapitalizam može razvijati (Baletić, 1965: 169).

Važna autorica pravca teorije nedovoljne potrošnje bila je Rosa Luxemburg koja je iznijela svoje viđenje u djelu *Akumulacija kapitala* (1913.) te u odgovoru na kritike na njenu knjigu *Antikritika ili Što su epigoni učinili od Marxove teorije* (1915). Ona teoriju nedovoljne potrošnje razvija unutar šireg konteksta rasprave o ekonomskim korijenima imperijalizma kao višeg stadija razvoja kapitalizma. Piše da isto kako se razvoj kapitalizma može objasniti akumulacijom kapitala tako i za objašnjenje imperijalizma odgovore treba tražiti u akumulaciji kapitala (Luxemburg, 1915/1955: 387). Luxemburg započinje s opisom reprodukcije kao ponovno proizvodnja, obnavljanje procesa proizvodnje, te je on važan aspekt jer u stadiju kapitalizma on obuhvaća i promet (proces razmjene) te proizvodnja i promet čine jedinstvo kapitalističkog procesa reprodukcije (Luxemburg, 1913/1955: 6). Ona također smatra da je karakteristika kapitalizma neplanska proizvodnja koja može dovesti do prevelike količine robe koja se ne može prodati što vodi k stagnaciji, te se taj proces ciklički ponavlja kroz razdoblja prosperiteta i stagnacije (Luxemburg, 1913/1955: 6-7). Ona smatra da problemi akumulacije kapitala leže u realizaciji viška vrijednosti. U jednostavnoj reprodukciji

čitav višak vrijednosti se prodaje kapitalistima za osobnu potrošnju, no u proširenoj reprodukciji stvari se mijenjaju. Cilj kapitalista je proizvodnja viška vrijednosti. Proizvod se sastoji od tri vrijednosti: kapital vrijednosti – p koji čine upotrijebljena sredstva za proizvodnju koja su prenijeta na robu; pr – utrošeni promjenjivi dio kapitala to jest najamnine; i v – višak vrijednosti. U obliku formule ona glasi:

$$p + pr + v$$

Za kapitalista je nužno da stekne višak vrijednosti iz robe koja treba biti realizirana u čistom obliku, to jest novcu. Višak vrijednosti koji se stekne se akumulira, odnosno on se pretvara u aktivni kapital. (Luxemburg, 1913/1955: 8-9; 11). Tu se postavlja pitanje gdje je potražnja za akumuliranim viškom vrijednosti? Luxemburg zaključuje da se postavljeni problem ne može riješiti unutar zatvorenog sustava kojega čine kapitalisti i radnici, te da se višak vrijednosti ostvaruje prodajom potrošačima koji stoje izvan kapitalističkog sustava, kao npr. seljaci ili u zemljama u kojima kapitalizam još nije uhvatio korijene. Drugim riječima, kapitalizam se mora širiti da zadovolji svoje potrebe i to pokoravanjem novih zemalja i podvrgavanjem njihovih tržišta, to jest, radi se o imperijalizmu koji teži ostvarenju prevlasti nad nekapitalističkim svijetom (Sweezy, 1959: 219).

Nedovoljna potrošnja povezana je s viškom stvorene vrijednosti koji je utrošen na stvaranje viška robe koji se ne može prodati. U *Antikritici* iznosi da radnici sa svojim najamninama nemaju kupovnu moć da kupe višak robe koji je ostao neprodan. Kapitalistima su radnici radna snaga, a ne mušterije, stoga najamnine drže niskima kako bi smanjili troškove proizvodnje. Ako bi kapitalisti stalno međusobno kupovali robu, koja bi s kasnijom akumulacijom bila uvećana, vrtjeli bi se u krugu bez izlaza. Kako bi se proizvedeni višak prodao kapitalisti šire svoje tržište na zemlje u kojima kapitalizam još nije došao ili u kojima je tek u povoju, te prisvajaju to tržište za prodaju svoje robe i akumuliraju kapital na njihov račun (Luxemburg, 1915/1955: 381-386). Dakle nedovoljna potrošnja u matičnoj zemlji tjera kapitaliste da traže netaknuta tržišta i zemlje u kojima će moći prodavati višak robe koju ne mogu prodati unutar vlastite zemlje.

Međutim, u jednom trenutku nastaje problem što Luxemburg povezuje i s pitanjem mogućnosti opstanka kapitalizma. Naime, ako je u srži kapitalizma da se neprestano širi jer ne može zadovoljiti svoje potrebe unutar vlastitih granica/tržišta i ako u jednom trenutku on obiđe cijelu zemaljsku kuglu, postavlja se pitanje gdje će se onda dalje širiti? Koja nova tržišta će kapitalisti koristiti ako kapitalizam uđe u svaku zemlju i stvori svjetsko tržište? Kao

što je kapitalizam u Europi potiskivao male obrtnike i seoske posjede to će isto učiniti i na ostalim svjetskim kontinentima uništavajući pritom njihove društvene odnose i načine privređivanja. Smatrala je da isto kao što je u Europi došlo do stvaranja osiromašenog proletarijata da će se isti proces događati i u ostalim zemljama i kolonijama u koje je dolazio kapitalizam. U kolonijama će nastati novi kapitalisti (bilo od strane europskih doseljenika ili od strane domicilnog stanovništva) koji će predstavljati konkurenciju Europi. Time zaključuje da što se više kapitalistički način proizvodnje širi da će granice tržišta biti uže zbog međusobne konkurencije i poteškoće sa širenjem i time kapitalizam ulazi u probleme vlastite proturječnosti (Luxemburg, 1975: 217-221). Luxemburg je i sama navela da je kapitalistički način proizvodnje samo jedna od faza te da kapitalizam vodi k svojoj propasti i nadilaženju, stoga nije smatrala da je kapitalizam kao sustav vječan (Luxemburg, 1975: 216).

c) Lenjinovo gledište krize

Iako je pisao malo o samim teorijama krize Vladimir Iljič Lenjin je davao prednost teoriji nerazmjernosti koja nastaje zbog anarhije kapitalističke proizvodnje, ali on nije poricao važnost i značenja teorije nedovoljne potrošnje kazavši da ona ne proturječi nerazmjernosti u objašnjenju krize, već je ona samo jedan od aspekata. Tu se je pozivao na Marksov citat iz II. toma *Kapitala* koji glasi:

„Potrošačka snaga društva i razmjernost različitih grana proizvodnje nikako nisu neki pojedinačni, samostalni, među sobom nepovezani uslovi. Naprotiv, izvjesno stanje potrošnje jedan je od elemenata razmjernosti.“ (Sweezy, 1959: 201).

Lenjinovi radovi koji su posvećeni nekim pitanjima krize većinom su debate s ruskim narodnjacima koji su bili zastupnici teorije nedovoljne potrošnje. Narodnjaci su smatrali da se kapitalizam ne može širiti na račun domaćeg tržišta te da zato traži vanjska tržišta na koja se može širiti. Narodnjaci su također smatrali da je rješenje ekonomskih teškoća u širenja na vanjsko tržište a misao vodilja je da radnici troše najamninu dok kapitalisti ne mogu potrošiti višak vrijednosti. Lenjin se retorički pita kako možemo biti sigurni da će radnici potrošiti svoju najamninu, to jest da je vrijednost proizvoda koji se plasira na tržište jednaka radničkim najamninama. Smatra da ne možemo biti sigurni te da konkurencija tjera poduzetnike da proširuju svoju proizvodnju i na vanjska tržišta zbog inherentne karakteristike kapitalizma koja teži bezgraničnom proširivanju proizvodnje, a ne zbog toga što se proizvod ne bi mogao realizirati unutar okvira kapitalističkog poretka. (Lenjin, 1947:494-495).

Govoreći o krizi Lenjin piše da struja koja krizu tumači kao nerazmjer između proizvodnje i potrošnje potječe od Sismondija i Adama Smitha. Lenjin smatra netočne Rodbertusove (radi se o Johannu Karlu Rodbertusu, njemačkom ekonomistu i teoretičaru državnog socijalizma)¹ postavke da krize nastaju kada se povećava proizvodnja a istovremeno smanjuje udio radnika u proizvodnji. Druga teorija smatra da se prije krize povećava potrošnja radnika a uzroci krize su proturječja između društvenog karaktera proizvodnje i individualnog načina prisvajanja. Iz toga slijede da prva grupa (sljedbenici Sismondija) smatra uzroke krize u proturječjima između potrošnje i proizvodnje radničke klase (korijeni krize su izvan sfere proizvodnje i Lenjin tu teoriju naziva teorijom nedovoljne potrošnje - *Unterkonsumtion*), a druga u proturječjima društvenog karaktera proizvodnje i privatnog karaktera prisvajanja (uzroci krize su u sustavu proizvodnje i naziva teorijom anarhije proizvodnje, to jest nerazmjernosti). Smatra da teorija anarhije proizvodnje (nerazmjernosti) ne poriče teoriju nedovoljne potrošnje već joj daje: „ ... odgovarajuće, podređeno mjesto, kao činjenici koja se odnosi samo na jedan podrazdjeljak cjelokupne kapitalističke proizvodnje.“ (Lenjin, 1947: 498). Uzrok krize prema Lenjinu su proturječnosti ekonomskog sustava, to jest proturječje između društvenog karaktera proizvodnje i privatnog karaktera prisvajanja (Lenjin, 1947: 498).

Govoreći o pitanju potpunog sloma kapitalizma Sweezy smatra da se ne može tvrditi kako su boljševici izravno tvrdili da je ekonomski slom taj koji će dovesti do kraja kapitalizma. Oni su smatrali da će ratovi biti ti koji će slomiti kapitalizam zbog trustova koji će se boriti za prevlast na monopolskim profitima (Sweezy, 1959: 224).

Lenjinov doprinos je bio i u tumačenju imperijalizma kao jedne od epoha razvoja kapitalizma, što nas upućuje da je on uz Rudolfa Hilferding i Rosu Luxemburg uočavao pojave razvoja trustova i monopola u tadašnje privredi početkom 20. stoljeća. Lenjin imperijalizam ukratko tumači kao nastavak kapitalizma i njegovih osnovnih postavki, ali on smatra da je kapitalizam dobio imperijalističke postavke tek kada su suprotnosti samog kapitalizma počele odlaziti u svoju suprotnost. Osnovne postavke kapitalizma kao što su slobodna konkurencija i robna proizvodnja u imperijalističkom stadiju prelaze u suprotnost te navedene postavke prelaze u monopol krupne industrije koji potiskuje sitne proizvođače i koncentrira proizvodnju i kapital u monopole kao npr. trustove, banke itd. Monopoli prerastaju slobodnu konkurenciju i stvaraju niz proturječnosti i sukoba. Stoga je imperijalizam monopolistički stadij kapitalizma u kojemu je prisutan financijski kapital banaka i kapital monopola industrijalaca; a u političkom smislu je prijelaz iz faze kolonijalne politike koja je nastojala osvojiti što više

---

¹ Johann Karl Rodbertus, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=53138>, pristupljeno: 4.5.2023.

zemalja prema monopolnoj kolonijalnoj politici posjedovanja osvojene zemlje (Lenjin, 1917/1960: 91-92). Lenjin daje pet obilježja imperijalizma: 1) koncentracija proizvodnje i kapitala stvorila je monopole; 2) financijski kapital se spojio s industrijskim i stvara financijske oligarhije; 3) izvoz kapitala naspram izvoza robe dobiva na značaju; 4) stvaraju se međunarodni monopolistički savezi kapitalista; 5) završen je proces teritorijalne podjele zemalja od strane kapitalističkih država (Lenjin, 1917/1960: 92).

Uzimajući monopol kao osnovu imperijalizma Lenjin smatra da on se ne može zadržati na duže vrijeme već da on vodi u zastoj. Uvođenjem monopolnih cijena ide se ka smanjivanju stimulansa za tehnički progres i ostale oblike unapređivanja proizvodnje i slobodnog djelovanja na tržištu. Navodi primjer kada je njemački kartel kupio Owensov patent za pravljenje boca i zadržao patent za sebe, ne stavljajući ga u primjenu jer su htjeli spriječiti da neki drugi konkurent uvede tehničku novinu u proizvodnju i stekne prednost. Usporili su tehnički razvoj u proizvodnji. Problem monopola je i što se ne može ukloniti konkurencija sa svjetskog tržišta na duže vrijeme te se u jednom trenutku monopol suočava s konkurencijom i mogućnošću krize zbog gubitka monopola. Primjećuje da se pojavljuje utrka među zemljama na političkoj razini tako da određene zemlje imaju iznimno visoku akumulaciju kapitala i postaju „države rentijeri“ koje drugim državama daju zajmove „države-dužnici“, koje postaju ovisne o svojim rentijerima (Lenjin, 1917/1960: 103-104).

5. Treći dio: Od 1950-ih do 1990-ih

a) *Monopolni kapital* Paula A. Barana i Paul M. Sweezya

Paul A. Baran i Paul M. Sweezy u djelu *Monopolni kapital (Monopoly Capital)* iz 1967. pišu o epohi kapitalizma koji je obilježen monopolima korporacija koje kontroliraju tržište. Njihov rad osvrće se na Marksov zakon o tendenciji pada profitne stope. Autori smatraju da u monopolnoj fazi kapitalizma profitna stopa ostvaruje rast i time na prvi pogled dolazi u sukob s Marksovom tezom o padanju profitne stope. Baran i Sweezy se ograđuju od toga da odbacuju Marksov zakon, već su oni : „ ...uzeli u obzir nesumnjivu činjenicu da je kapitalistička ekonomija doživjela bitnu promjenu otkako je ta teorema formulirana.“ (Baran i Sweezy, 1969: 74).

Baran i Sweezy na primjeru američke ekonomije smatraju da se kapitalizam 1950-ih i 1960-ih nalazio u monopolnom stadiju čija je glavna karakteristika da ekonomijom upravljaju

poduzeća organizirana u gigantske korporacije. One imaju mogućnost maksimiziranja profita i akumulacije kapitala i upravo zbog toga one drže moć u društvu i pokreću ekonomiju, a njihove politike i potezi mogu ekonomiju dovesti u poteškoće i krizu. Sitna poduzeća su pasivna jer zbog svoje veličine ne mogu utjecati na razvoj ekonomskih tokova i ovise o kretanju ekonomskih tokova kako ih usmjeravaju korporacije. (Baran i Sweezy, 1969).

Zbog svoje moći na tržištu gigantske korporacije mogu određivati cijene za svoje proizvode. Pri određivanju cijene proizvoda korporacija nastoji maksimizirati profit, pa u slučaju da se cijena proizvoda snižava ona će se spustiti do one razine na kojoj se porast prihoda od dodatne jedinice poklapa s porastom njegovih troškova zbog proizvodnje te dodatne jedinice. Drugim riječima, cijena proizvoda će se sniziti do one točke u kojoj će troškovi proizvodnje i dalje biti niži od cijene po kojoj se proizvod prodaje, a dodatni proizvod koji se proizvede će moći nadoknaditi snižavanje cijene proizvoda. (Barana i Sweezy, 1969, 61). Ono što uočavaju da korporacije ako se odluče na snižavanje cijene proizvoda to ne čine jer one nisu u potpunosti upoznate u kakvom se stanju nalaze njihovi konkurenti. Neka korporacija može sniziti cijenu proizvoda, ali konkurent možda ima resurse da odgovori i snizi dodatno cijenu, čime može dovesti prvu korporaciju, koja je pokrenula trend snižavanja, u nezgodan položaj ako ona nije u mogućnosti odgovoriti s ponovnim snižavanjem cijene. Nesigurne procjene znale su dovesti do poremećaja i nestabilnosti tržište, ali one su u fazi monopolnog kapitalizma 1960-ih postale netipične zato što su korporacije promijenile politiku ka planiranju i kladenju na sigurne stvari. Također, korporacijama kao grupi je u interesu da se utvrde cijene koje će maksimizirati profite, oni kao grupa žele da profit bude što veći a ne što manji (Baran i Sweezy, 1969: 62-63).

Kompanija koja ima niže troškove proizvodnje i veće profite ima više mogućnosti nad svojim konkurentima na tržištu, dok ona kompanija koje ne uspije smanjiti troškove počinje zaostajati i biva prisiljena se spojiti s većim poduzećem, reorganizirati ili propasti. Zbog težnje da se smanje troškovi proizvodnje korporacije potiču inovativnost i uvođenje novih tehnologija i načina proizvodnje koje povećavaju proizvodnju i smanjuju troškove. Baran i Sweezy upućuju kritiku da monopolni kapitalizam nije racionalan sustav jer povećanje produktivnosti se ne upotrebljava u korist čitavog društva već za povećanje profita korporacija. Njihov zakon o porastu viška ne odbacuje Marksov zakon o tendencijskom padu profitne stope, što je već spomenuto ranije, već bi trebao upućivati na promjene u kapitalističkom sustavu, a napominju da oba zakona pretpostavljaju postojanje konkurencije (Baran i Sweezy, 1969: 74).

Ostaje pomalo nejasno kako Baran i Sweezy ne odbacuju Marksov zakon pada profitne stope, ali možemo uočiti sličnosti s Engelsovim tumačenjem monopola. Baran i Sweezy se ovdje ne oslanjaju na ekonomsku krizu već opisuju stanje kapitalizma koji se prema njima pretvorio u sustav monopola. Međutim, marksistički ekonomist Andrew Kliman kritizira pristup Barana i Sweezya i njihovog prešutnog odbacivanja tendencije profitne stope. Kliman ističe kako je sam Marx na jednom mjestu pisao o monopolima te kako oni nemaju mogućnost stvaranja viška vrijednosti jer se prenaša samo jedan dio profita, što bi dovelo do poremećaja u proizvodnji (Kliman, 2022).²

Poanta je da ukupni višak vrijednosti ostaje neizmijenjen te u monopolima ne dolazi do porasta viška vrijednosti. Ako se prisjetimo Engelsa da ne postoji slobodno tržište jer svaki konkurent želi uspostaviti monopol onda teorijska tumačenja Barana i Sweezya se poklapaju s Engelson da u kapitalizmu ustvari postoje sustavi monopola. Za razliku od Engelsa koji konkurenciju tumači iz kuta neprestanog konflikta (*homo homini lupus*), Baran i Sweezy žele pokazati kako korporacije, iako predstavljaju jedno drugome konkurenciju, žele uspostaviti stabilnost da kao grupa koja ima isti interes za maksimiziranjem profita urede stanje koegzistencije utvrđivanjem cijena. Baran i Sweezy time imaju drugačiji pristup jer prikazuju korporacije kao zasebnu društvenu grupu koja ima moć i cilj koji želi ostvariti nauštrb drugih društvenih grupa. Kohezija korporacijske grupe je ustvari strah od gubitka moći i položaja ulaženjem u nepotreban rizik i konflikt s drugim članovima grupe. Snižavanje cijena proizvoda može dovesti do gubitka monopolnog položaja i dovođenja sustava u krizu zbog narušavanja uspostavljene kohezije. Stoga se može reći da je kriza u monopolnom kapitalizmu prema Baranu i Sweezyu posljedica rušenja grupne kohezije koja nastoji očuvati *status quo* korporacija.

b) Ernest Mandel

Belgijski ekonomist Ernest Mandel ekonomske krize definira kao prekide normalnog procesa reprodukcije u kojoj se ljudska i materijalna baza reprodukcije te količina radne snage i oruđa za rad smanjuju (Mandel, 1970: 392). Krize se javljaju u pretkapitalističkim i kapitalističkim društvima uslijed čega dolazi do materijalnog razaranja elemenata jednostavne ili proširene reprodukcije, s time da u pretkapitalističkim društvima razaranje je posljedica prirodnih ili

---

² Kliman, A. Kako ne procenjivati relevantnost Marksovog Kapitala, pristupljeno: <https://www.noviplamen.net/glavna/kako-ne-procenjivati-relevantnost-marksovog-kapitala/#easy-footnote-39-9323>, 27.2.2023.

društvenih katastrofa, dok u kapitalističkom društvu razaranje je posljedica krize. Dodatna razlika je što su u prekapitalističkim društvima krize bile izražene u nedovoljnoj proizvodnji upotrebnih sredstava, dok se u kapitalističkim društvima radi o krizi hiperprodukcije prometnih vrijednosti. Mandel smatra da hiperprodukcija ne nastaje zbog nemogućnosti da se potroši ono što je proizvedeno već zato što nema: „... dovoljno sredstava da se plati potrošna roba.“ (Mandel, 1970: 393). Roba na tržištu ne pronalazi ekvivalent te time ne ostvaruje prometnu vrijednost i dolazi do propadanja vlasnika.

Mogućnost da dođe do krize hiperprodukcije Mandel vidi u podvojenosti karakteristika roba. Dvije osnovne karakteristike robe su da ona sadrži upotrebnu i prometnu vrijednost čime se ona cijepa na robu i na novac. Ako vlasnici roba ne mogu naći kupce koji bi kupili prometnu vrijednost robe za njen novčani ekvivalent time vlasnici ne dobivaju povratna sredstva (novac) za daljnju proizvodnju, proizvedena roba se gomila i ne može se prodati, i tome dolazi do krize (Mandel, 1970).

Krize su cikličkog karaktera a poziva se direktno na Marxovu teoriju tendencije pada profitne stope kao argument za navedenu tezu. Cikličko kretanje je Mandel prikazao kao četiri faze koje se smjenjuju i uzastopno ponavljaju sa svakom novom krizom. Prva faza je ekonomsko oživljavanje koje nastaje zbog povećanja potražnje do kojeg je došlo nakon razdoblja stagnacije. Povećanje potražnje dovodi do ponovnog otvaranja tvornica, pokretanja proizvodnje i povećavanja investicija. „Boom“ i prosperitet su druga faza u kojoj se kapital stječe u proizvodnji i trgovini te u toj fazi dolazi do povećanja prosječne profitne stope. Potražnja je još uvijek veća od ponude, cijene proizvoda rastu a time i profit. Treća faza je hiperprodukcija i krah. To je razdoblje početka krize do koje dolazi zbog prevelike količine robe na tržištu zbog čime potražnja pada naspram ponude. S društvenog gledišta rad koji je potreban za proizvodnju robe koja se ne prodaje je rasipanje rada. Roba se gomila a vrijeme potrebno da se ona proda se povećava. Cijene i profiti padaju a poduzeća koja ne mogu poslovati zbog smanjenja proizvodnje se zatvaraju. Četvrta i posljednja faza je kriza i depresija. Samo ona najveća poduzeća koja mogu podnijeti pad cijene proizvoda nastavljaju s radom. Uspostavlja se nova razina profita koja odgovara trenutnom stanju na tržištu. Zatvaranjem poduzeća i tvornica propada kapital, sredstva za proizvodnju, a prometni kapital gubi na vrijednosti. Smanjeni kapital koji proizađe iz razdoblja krize činit će osnovu tijekom privrednog oživljavanja za povećanje prosječne profitne stope i novih investicija čime se krug ponavlja i ponovno ulazi u prvu fazu (Mandel, 1970: 398-400).

Mandel u svom djelu *Kasni kapitalizam* ponavlja tezu o cikličnosti kriza u kapitalizmu koje su povezane s ekspanzijom i kontrakcijom realizacije viška vrijednosti i akumulacije kapitala. S obzirom na vrijeme koje je potrebno za akumulaciju kapitala Mandel govori o industrijskim ciklusima (dugim valovima) kao fazama u kojima se izmjenjuju period rasta i period stagnacije i krize. Kada akumulacija dosegne svoj vrhunac pojavljuju se teškoće u oplodnji novonastalog kapitala, profitna stopa pada, a zatim u narednoj fazi krize kapital je obezvrijeđen. Obezvređivanje kapitala ima svrhu da bi u narednoj fazi došlo do ponovnog podizanja prosječne profitne stope i nove akumulacije kapitala, čime započinje novi ciklus (Mandel, 1981: 87-88).

Govoreći o alternativama kapitalizmu Mandel vidi potencijal u pronalaženju načina kako promijeniti kapitalistički način proizvodnje i robnih odnosa koji su povezani. Pozivajući se na Marxa odnosi proizvodnje nisu samo veze proizvođača i sredstava za proizvodnju već je to društveni odnos u kojemu dolazi do otuđenja proizvođača od sredstava za proizvodnju, u kojemu su radna snaga i sredstva za rad tretirani kao roba. Ako je kapital odnos između ljudi (odnosa proizvodnje) onda je i robna proizvodnja također društveni odnos. Mandel smatra da ako bi neko poduzeće htjelo ukinuti unutar svojeg pogona odnos kapital-rad i prijeći na neki oblik kooperative, ali da i dalje prihvaća robnu razmjenu (kupnja i prodaja sredstava za proizvodnju kao robe) time se ne bi odstranio kapitalistički način privređivanja već bi bilo pitanje vremena kada bi u tom poduzeću ponovno došlo do otuđenja i povratka na staro (Mandel, 1981: 457-458). Kod Mandela se može iščitati da je ukidanje robnog načina proizvodnje preduvjet za ostvarivanje područnog rada (treba napomenuti da je i u kapitalizmu robna proizvodnja ustvari društveni rad koji je u procesu proizvodnje atomiziran i otuđen od proizvođača) u kojemu će se resursi raspoređivati planski u različite privredne grane. Ostvarenjem nekog oblika društvene prirode rada Mandel smatra da će i kategorije poput „oplodnje kapitala“ i „društveno potrebno radno vrijeme“ postati suvišni jer će kapitalistički odnosi proizvodnje u kojima su te kategorije postojale postati suvišne (Mandel, 1981: 460-461). Mandel je pisao o krizi kapitalističkih odnosa 1970-ih godina u kojoj je vidio izraz krize tejlorigma i fordizma kao jednih od oblika organiziranja robne proizvodnje. Uočava da dolazi do promjena u načinu proizvodnji uvođenjem nove tehnologije, veća mobilnost radnika unutar pogona, ali to se uvodi samo radi zadržavanja i povećavanja profita. On je u toj krizi načina proizvodnje vidio mogućnost razvoja klasne borbe u poduzećima i stvaranje masovnog pokreta najamnih radnika, u kojemu pitanje s nadnica prelazi na pitanje prava raspolaganja strojevima i radnom snagom (Mandel, 1981: 473-474). Mandel u

zaključku smatra da se problemi u kapitalizmu mogu riješiti preuzimanjem kapitala i sredstava za proizvodnju od strane organiziranih proizvođača, prelaskom na plansku upotrebu preuzetih sredstava, skraćivanjem radnog vremena i uvođenjem samoupravljanja u društvu i ekonomiji (Mandel, 1981: 477).

6. Četvrti dio: Suvremene interpretacije

a) *Imperij* – Michael Hardt i Antonio Negri

Nakon sloma soc-realističkih sustav krajem 1980-ih i početkom 1990-ih slobodno se može reći da je kapitalizam postao dominantni ekonomski sustav na globalnoj razini. Pa čak i zemlja poput Kine koja se službeno deklarira kao socijalistička zemlja u praksi je njen ekonomski sustav baziran na kapitalističkim osnovama, koji podrazumijeva tržište i privatno vlasništvo. Kroz dosadašnji prikaz može se uočiti kako su autori pisali o promjenama kroz koje je kapitalizam prolazio tijekom 19. i 20. stoljeća. Primarno se to odnosi na mišljenje o kapitalizmu kao imperijalizmu i monopolnom kapitalizmu. Stoga se možemo zapitati što suvremeni autori kažu o kapitalizmu 21. stoljeća, koje su njegove suvremene karakteristike te da li su krize moguće i u suvremenom razdoblju?

Michael Hardt i Antonio Negri su upotrijebili termin *Imperij* kao koncept koji bi označavao decentraliziran i deterritorijaliziran aparat vladavine koji obuhvaća globalno područje. Stvaranje imperija je povezano s padom kolonijalnog sustava i Sovjetskog Saveza čime je omogućeno prodiranje kapitalizma u nove prostore. Ekonomska karakteristika je globalizacija kapitalističke proizvodnje i razmjene, smanjenje političkog nadzora i suverenosti, iako naglašavaju da se suverenost kao takva nije smanjila već je poprimila novi oblik kojeg nazivaju *Imperijem*. Za usporedbu David Harvey kao glavnu karakteristiku razdoblja od kraja 1970-ih pa nadalje smatra pojavu i razvoj neoliberalizma. U teoriji neoliberalizam se zalaže za jačanje individualnih poduzetničkih sloboda, slobodno tržište, smanjenje uloge države ali istovremeno i pozivanje države na intervenciju samo kada bi izbila kriza kako bi omogućila daljnji nesmetani razvoj ekonomskog toka (Harvey, 2013: 8). Hardt i Negri se u tumačenju kapitalizma pozivaju na Marxa, Rosu Luxemburg i Lenjina tumačeći kako je logika kapitalizma da se on neprestano širi, a politički izraz koji bi omogućio to širenje poprima oblik imperijalizma. Slažu se s Marxom da radnik proizvodi više vrijednosti nego što on može potrošiti stoga su potrebna nova tržišta gdje će se višak vrijednosti ostvariti. Ali, kapital se ne širi samo za ostvarenjem profita već i zbog procesa kapitalizacije, odnosno ostvareni višak

vrijednosti se vraća natrag u proizvodnju u obliku novih sirovina, strojeva, radne snage, što zahtijeva novo širenje tržišta za njegovo ostvarenje. Te postavke izravno preuzimaju od Rose Luxemburg o potrebi kapitala za osvajanjem novih tržišta radi vlastitog oplodivanja. S Lenjinovim konceptom imperijalizma se slažu u vidu njegove kritike imperijalizma kao političkog koncepta koji nastoji vanjsko pretvoriti u unutarnje. Kao primjer država bi trebala osigurati svoju prevlast i odstraniti mogućnost otpora, a to će ostvariti uspostavom hegemonije, čime sve ono što je „vanjsko“ koje bi moglo predstavljati otpor mora neutralizirati i pretvoriti u svoje vlastito „unutarnje. Ističu da je Lenjin vidio imperijalizam samo kao jednu od faza kapitalizma i političkog koncepta koji se javljao u određenom trenutku društvenog, ekonomskog i političkog razvoja (Hardt i Negri, 2003).

Hardt i Negri smatraju da su krize 1970-ih bile prekretnica u promjeni načina funkcioniranja kapitalizma. Sustav uspostavljen na ekonomskoj hegemoniji SAD nad nesocijalističkim zemljama se počeo do 1970-ih urušavati gubitkom profita zbog radničkih borbi u SAD-u, Europi i Japanu koji su uzrokovali povećanje troškova stabilizacije sustava. Puzajuća kriza poklopila se s neuspješnom američkom vojnom intervencijom u Vijetnamu, a odvajanjem američkog dolara od zlatnog standarda 1971. je bio znak da je kriza bila službena. Kapital je imao dvije mogućnosti izlaska iz krize. Prva je bila represivna opcija koja je trebala rastaviti tržište rada i vratiti nadzor nad proizvodnjom u vidu osiguravanja nadnice za dio radne snage, marginalizaciju ostatka, te uvođenje kompjuterske tehnologije i automatizacije u proizvodnju. Druga opcija koja je provedena gotovo pa paralelno s prvom je prilagođavanje načina proizvodnje pod utjecajem promijenjene radničke klase. Teza autora jest da radnička klasa s kraja 1960-ih i 1970-ih više nije bila zadovoljna modelom fordizma i tejlorizma (to se odnosi na rad u tvornicama po osam sati) već su odbijali rad u tvornicama i traženi su drugačiji oblici rada. Smatraju kako je ta promjena utjecala i na promjenu funkcioniranja proizvodnje u kapitalizmu. Modernizacija i masovna zaposlenost u industriji ustupala je mjesto informatizaciji i zapošljavanju u uslužnim djelatnostima tercijarnog sektora, a posebno u SAD-u od 1970-ih godina. Mišljenje Hardta i Negria slično je tezama koje je postavio sociolog Daniel Bell o usponu postindustrijskog društva u kojemu dolazi do pada zaposlenja u industriji naspram uslužnih djelatnosti, porasta obrazovane radne snage naspram fizičkih radnika, te promjena vrste rada koja znači porast intelektualnog rada naspram fizičkog (Bell, 1973/1999). Međutim, prelazak na informacijsku ekonomiju ne znači da je industrijska proizvodnja prestala igrati važnu ulogu. Kao što je bio slučaj s poljoprivredom koja se pod

utjecajem industrije modernizirala i postala produktivnija tako će i informacijska tehnologija redefinirati industriju i industrijske procese (Hardt i Negri, 2003: 241).

Usprkos promjenama u kapitalizmu Hardt i Negri govore o krizi imperija i mogućnostima za njegovo nadilaženje. Usprkos promjenama i eksploatacija u Imperiju je i dalje prisutna, a pošto je društvo podčinjeno kapitalu mogućnost da izbije sukob je veoma moguća, a pošto je kapital postao unutrašnji kotač sustava, njegova kriza je kriza cjelokupnog sustava (Hardt i Negri 2003: 319). Pošto je Imperij suprotstavljen spram mnoštva akcija za stvaranje alternative putem nekog revolucionarnog pokreta, prema mišljenju autora, je lakša negoli ikada prije. Razlog tome je što se mnoštvo (termin koji koriste autori) može usmjeriti spram Imperija. Pitanje koje se postavlja jest kako će se mnoštvo postaviti spram Imperija, koje su njegove mogućnosti djelovanja? Autori se ne obraćaju direktno nekoj društvenoj grupi, narodu ili društvu, već govore o nedefiniranom mnoštvu koje se može nesmetano kretati kao i roba u kapitalizmu. To mnoštvo prema autorima se nastoji kretati, a istovremeno je za masovnu proizvodnju nužno da imaju masu koja će i dalje držati proizvodnju živom. Imperij nastoji ograničiti kretanje korištenjem represivnih mjera. Rješenje mnoštva spram Imperija jest političko djelovanje, a ono postaje političko kada se počinje suprotstavljati represivnim mjerama Imperija. Autori su smatrali da će zahtjev za globalnim državljanstvom biti povezan s pravom na nesmetano kretanje. Drugi politički zahtjev je društvena nadnica i zajamčeni dohodak za sve, koja uključuje zaposlene i nezaposlen članove mnoštva, jer svi članovi mnoštva nešto proizvode čime nadnica pojedinaca postaje društvena nadnica (Hardt i Negri, 2003: 332-333). Treći politički zahtjev mnoštva jest pravo na ponovno prisvajanje sredstva za proizvodnju, a argument je da mnoštvo danas nalikuje sve više stroju a sredstva za proizvodnju su sve više integrirana u mnoštvo, čime otuđenje sredstava za proizvodnju postaje još izraženije jer je mnoštvo otuđeno od samog sebe. Zaključuju da je privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju zastarjeli koncept a da će do ponovnog prisvajanja doći kada političko djelovanje bude potvrđeno u praksi, a upravljanjem nad sredstvima za proizvodnju točka ostvarenja hegemonije nad Imperijem (Hardt i Negri, 339).

b) Univerzalni temeljni dohodak kao alternativa

Najsličniji zahtjev prijedlogu Hardta i Negria o društvenim nadnicama jest univerzalni temeljni dohodak – UTD (*Universal basic income*-UBI) čija je osnovna postavka osiguravanje novčane isplate svakom građaninu društva, neovisno o tome je li osoba

zaposlena, ima li neke prihode i neovisno o prihodima drugih članova kućanstva (Tipurić, Garača i Krajnović, 2020). Rutger Bregman, promicatelj ideje temeljnog dohotka, piše kako ideja da novac bude dostupan svima nije nova, već se može pronaći i u djelima filozofa utopista, poput Thomasa Manna u njegovom djelu *Utopija* (Bregman, 2016). Ideja temeljnog dohotka počiva na premisi o razvoju postindustrijskog društva i promjeni tržišta rada. Razvojem tehnologije i uvođenjem automatizirane tehnologije u proces industrijske proizvodnje postavlja se pitanje koliko je ljudske radne snage potrebno u industrijskom sektoru ako njen posao preuzimaju strojevi? Opseg radnih mjesta koja su obavljali „plavi ovratnici“ se smanjuje jer ih preuzimaju strojevi te bivša radna snaga, koja se ne uspijeva prekvalificirati, postaje tehnološki višak. Porast BDP-a (bruto domaćeg proizvoda) te industrijske proizvodnje je u obrnuto proporcionalnom odnosu s nezaposlenošću. Postavlja se i pitanje korisnosti ljudskog rada, gdje se on može efikasno koristiti ako stroj može učiniti brže i jeftinije od njega? Također postoji mogućnost da u onima zanimanjima u kojima će prevladavati ljudska radna snaga da se nađu pod pritiskom navale radne snage koja će biti u potrazi za zaposlenjem. Stoga se kao rješenje predstavlja temeljni dohodak koji će pružiti osnovu za ekonomsko održavanje stanovništva. Pitanje koje se postavlja jest koliko bi trebao iznositi temeljni dohodak i što bi on osiguravao? Autori Phillipe Van Parijjs i Yannick Vanderborght to pitanje ostavljaju otvorenim, iako je njihov prijedlog da bi se temeljni dohodak mogao postaviti u odnosu na BDP neke države (Parijjs i Vanderborght, 2017: 10-11). Kritike za uvođenje temeljnog dohotka kreću se od mišljenja da bi za održavanje takve mjere trebalo doći do povećanja poreza, moglo bi doći do problema prilikom raspodjele dohotka (poduzeća bi se teže odlučivala na proizvodnju ako bi ne bi mogli kontrolirati stvorene prihode), te bi temeljni dohodak mogao izazvati poremećaje u ekonomskom sustavu jer bi se osobe mogle lakše odlučivale na davanje otkaza ako bi dobivale temeljni dohodak koji bi po iznosu bio sličan njihovoj plaći što bi konzekventno izazvalo ubrzanje procesa automatizacije i poremećaje u visini plaća zaposlenika koji bi ostali na svojim radnim mjestima (Robert E. Wright i Aleksandra Przegalińska, 2022: 31-37).

c) Andrew Kliman

Američki ekonomist Andrewa Kliman želi ukazati na vjerodostojnost Marxove teorije o tendenciji pada profitne stope. U djelu *Reclaiming Marx's "Capital"* bavi se pitanjem kritika o nedosljednosti u Marksovom teoretskom izlaganju u *Kapitalu*. Teza o nedosljednosti se uglavnom koristila kao potvrda o neispravnosti Marksovih postavki o teoriji vrijednosti,

profita i ekonomskih kriza. Kliman tvrdi da su kritike neutemeljene i smatra da je potrebno ponovno čitati Marxa i empirijskih ispitati njegove teorijske postavke kako bi se vidjelo da li je teorija ispravna ili ne. Naglašava da njegova knjiga ne ide za time da govori o ispravnosti ili neispravnosti Marksovih teorijskih postavki, već da ukaže da postoji logička dosljednost u Marksovom izlaganju (Kliman, 2006).

U 7. poglavlju *Reclaiming Marx's „Capital“* Kliman se bavi kritikom autora koji su odbacili Marxovu teoriju padanja profitne stope. U suvremenijim interpretacijama do dovođenja u pitanje, a u nekim slučajevima i odbacivanja, Marksove teorije o padu profitne stope došlo je 1961. nakon što je japanski marksistički ekonomist Nobuo Okishio u članku *Technical Changes and the Rate of Profit* u matematičkom modelu kasnije nazvanom *Okishiev teorem* nastojao pokazati da se uvođenjem jeftinije metode u sustav proizvodnje usvajaju nove cijene, a prosječna stopa profita za gospodarstvo u cjelini ili će biti nepromijenjena ili će rasti, to jest profitna stopa ne pada (Shaikh, 1978: 241). Andrew Kliman je jedan od marksističkih ekonomista koji smatra da Okishiev model ima u sebi pogrešku. Output nekog proizvoda raste u odnosu na fizički input kao posljedica povećanja produktivnosti, ali povećanje produktivnosti istovremeno ima tendenciju smanjenja stope povećanja u cijeni outputa nauštrb cijene inputa. Problem za Klimana zašto se čini da *Okishiev teorem* dokazuje taj porast produktivnost koji ne može dovesti do pada stope profita jest što teorem previđa cijenu učinka, to jest otklanja ga istodobnim vrednovanjem inputa i outputa (Kliman, 2006: 114). Kliman smatra da je i Marx ostavio mogućnost da profiti nakon uvođenja novih načina proizvodnje mogu rasti (smanjenje troškova proizvodnje) čime će vlasnik dobivati profit uz pretpostavku da će prodavati robu po istoj cijeni uz smanjene troškova proizvodnje. Međutim, nakon što konkurenti usvoje novu tehnologiju, proizvodi trošak proizvodnje općenito pada, a time i njegova vrijednost i cijena proizvodnje također počinje padati. To uzrokuje pad stope dobiti u cijeloj industriji. Budući da je stopa dobiti ove industrije "naknadno izjednačena s ostalima", pada prosječna profitna stopa (Kliman, 2006: 116-117).

Ekonomске krize koje su se događale od 1970-ih pa sve do 2008. godine Kliman gleda kao krize kapitalizma kao sustava, a načine kako su se rješavale su bile skokovite iz jedne sfere u drugu; iz sfere „slobodnog tržišta“ kao onog oblika kapitalizma kojeg treba zastupati u sferu „državnog intervencionizma“. Kada je 1970-ih nastupila kriza kejnezijanskog modela države on je bio napušten u korist „slobodnog tržišta“, kada je 2008. uslijedila kriza tada su se pojavili zahtjevi za napuštanjem slobodnog tržišta u korist „državnog intervencionizma“ (Kliman, 2011: 185). Prijedlog nekih ekonomista da bi država trebala preuzeti vlasništvo nad

poduzećima, što bi moglo voditi k socijalizmu, Kliman ne vidi kao rješenje. Kaže da stvaranje socijalizma u jednoj zemlji je ustvari stvaranje državnog kapitalizma koji i dalje sudjeluje u globalnoj kapitalističkoj ekonomiji i u sukobu je s drugim kapitalima u svijetu. Dok god postoji kapital postojat će i ekonomski zakoni kapitalizma. Poziva se na Marxov dio u *Osnovama kritike političke ekonomije* da konkurencija provodi unutrašnje zakone kapitala, tako da dok god kapital bude osnova sustava dotle će se reproducirati i kapitalistički odnosi. (Kliman, 2013: 195-196). Kliman nema gotovog rješenja kako bi trebalo raditi za budućnost bez kapitalizma, mogućnosti postojanja alternative, ali navodi dvije općenite napomene. Prva je da radni ljudi (*working people*) trebaju spoznati da se bore za svoju vlastiti emancipaciju, ne očekujući dolazak „Mojsija“ koji će ih voditi. A druga napomena je da treba raditi na stvaranju društva bez zakona kapitalističkog načina proizvodnje, a to može nastati samo stvaranjem novih odnosa u proizvodnji. Piše kako zna da ove napomene zvuče utopijske, ali da nema neke alternative (Kliman, 2011: 206).

7. Rasprava

Prošavši kroz predstavljene autore hiperprodukcija se javlja kao osnovni uzrok kriza u kapitalističkom načinu proizvodnje. Engels je prvi pisao o hiperprodukciji, s time da je on tu ubrojio i anarhiju na tržištu kao posljedicu neravnoteže ponude i potražnje. Marxov rad se također bazirao na hiperprodukciji, no on je za razliku od Engelsa uzrok hiperprodukcije smještao u sam odnos kapitalističkog načina proizvodnje, to jest u samu srž podvojenosti kapitala koji se cijepa na postojani i promjenjivi kapital plus višak vrijednosti koji on mora stvoriti. Dakle, sama srž proizvodnje i razlog za stalnim stvaranjem viška vrijednosti je uzrok zašto kapitalist želi stvarati što je moguće više kapitala i robe što vodi ka zasićenju tržišta, zastoju u proizvodnji i krizi.

Lenjin, Mandel i Kliman naslanjaju se na Marksa kada vide da je problem kriza u kapitalizmu vezan uz način proizvodnje i podvojenosti samog kapitala. Po tome je način kako se kapital oplođuje taj koji određuje cjelokupan sustav proizvodnje i razmjene i tome je on uzrok krize. Stoga mogućnost rješavanja kriza, kako je naveo Kliman, jest u pronalaženju drugačijeg načina proizvodnje, društvenih odnosa i odbacivanja kapitala. Naravno, postavlja se pitanje kakvi bi to trebali biti društveni odnosi i oblici proizvodnje koji bi zamijenili kapital, na to pitanje ni Kliman nije pružio odgovor.

Ono što je veoma zanimljivo, a nije bilo postavljeno u istraživačkom pitanju niti je bilo pretpostavljeno da će se to pojaviti, jest da su predstavljeni autori pažnju posvećivali opisu

tendencija uspostave sustava monopola i kartela u kapitalizmu, što je suprotno idejama slobodnog tržišta i konkurencije kako se predstavlja u suvremenoj neoliberalnoj teoriji. Pošto kapitalist želi ostvariti što je moguće veći profit (višak vrijednosti) njegov najsigurniji način da to ostvari jest da pokuša uspostaviti monopol nad određenom proizvodnom granom ili tržištem. čime može određivati cijene i eliminirati potencijalnu konkurenciju koja bi mu mogla oduzimati profit. Ono što su autori poput Hilferdinga pisali jest da je ostvarenje potpunog monopola na duže vrijeme neostvarivo, ali uočena je tendencija da velike korporacije stvaraju zajedničke kartele pomoću kojih kontroliraju tržište i uništavaju manju neprijateljsku konkurenciju. Baran i Sweezy su pisali o monopolističkom kapitalizmu, dok se za Lenjina i Rosu Luxemburg mogli reći da postoji poveznica između stvaranja monopola i imperijalizma kao kombinacije ekonomske i političke dominacije. Ono što je uočio i Lenjin jest kontradiktornost između osnovnog principa kapitalizma koji proklamira slobodno tržište a u praksi vodi ka stvaranju monopola i trustova korporacija.

Ako kapitalizam kao sustav neprekidno stvara krize, koje mogućnosti onda opstaju? Treba li pronalaziti načine za njegovo reformiranje, odbaciti ga, a ako ga treba odbaciti s kojom alternativnom opcijom ga treba zamijeniti? Ako sagledamo pokušaje koji su bili učinjeni u socijalističkim sustavima 20. stoljeća gdje se smatralo da će zamjenjivanjem tržišne privrede nekim oblikom planske privrede biti prvi korak u nadilaženju kapitalizma doveli su također do ekonomskih problema kao i u kapitalizmu. Opasnost od stvaranja monopola koji postoje u kapitalizmu dogodio se i u socijalističkim sustavima, samo je umjesto uspostave monopola i oligopola kapitalista država imala ulogu glavnog ekonomskog arbitara. Naravno, kao što je rečeno da postoje različiti oblici kapitalizma tako su postojale i različite socijalističke zemlje (Jugoslavija je primjer socijalističke zemlje u kojoj se eksperimentiralo miješanjem planske i tržišne privrede, npr. reforma iz 1960-ih godina), ali ekonomske krize pogađale su i socijalističke sustave.

Jedno od mogućih objašnjenja zašto su se krize dogodile i u socijalističkim sustavima, koji su trebali predstaviti alternativu kapitalizmu, je ustvari isti razlog zašto se krize događaju i u kapitalizmu, društveni odnosi robne proizvodnje koji čine okosnicu kapitalizma nisu bili promijenjeni nego su samo dobili drugačije konture. Klasno društvo je postojalo je i u socijalističkim sustavima, radnici ni u kapitalizmu ni u real-socijalizmu nisu u praksi bili vlasnici nad sredstvima za proizvodnju, a kontrola nad viškom stvorene vrijednosti opet je bila u rukama vladajućih grupa, bilo da se radilo o kapitalistima ili rukovodiocima u socijalističkim sustavima. Izgleda da robna proizvodnja, koja je posljedica društvenih odnosa

radnika i vlasnika nad sredstvima za proizvodnju, je ta koja drži kapitalizam na čvrstim osnovama. Zato Kliman i kaže da su radni ljudi (working people) ti koji trebaju raditi na promjeni sustava. Za razliku od njega Hardt i Negri umjesto termina radnih ljude govore o mnoštvu, a jedan od ciljeva tog mnoštva je također mijenjanje odnosa robne proizvodnje u vidu preuzimanja kontrole nad sredstvima za proizvodnju koji su srasli s mnoštvom i postali njegov neotuđiv dio. I Ernest Mandel također rješenje proturječja kapitalizma vidi u preuzimanju vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i stvaranje nekog samoupravnog oblika upravljanja ekonomijom i društvom.

Ostvarenje promjene je nemoguće bez koordinirane političke akcije. O tome je još pisao i u praksi primjenjivao Lenjin, a o društvenoj akciji je usputno govorio i Mandel, a Hardt, Negri i Kliman su to ponovili. Bez društvene akcije masa (mnoštva) koje imaju koordinirano djelovanje ka ostvarenju zadanog cilja nije moguće postići promjenu. Izgleda da većina autora rješenje proturječnosti u kapitalizmu vidi u uspostavi nekog alternativnog sustava baziranog na kooperaciji i zajedničkom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju. Mogućnost za reformu kapitalizma izgleda da nema jer bi reformiranjem kapitalizma trebalo zahvatiti njegovu srž u načinu robne proizvodnje, privatnog vlasništva (koje uključuje i vlasništvo nad sredstvima za proizvodnjom) što bi moglo voditi ka promjeni sustava. Pitanje koje ostaje otvoreno jest kako postići organizaciju masa, tko bi trebao predvoditi, kojim sredstvima i na koji način uspostaviti efektivnu alternativu kapitalizmu?

8. Zaključak

U ovome radu postavljeno je bilo pitanje što marksistički autori smatraju da su uzroci ekonomskih kriza u kapitalizmu te? Može se reći da je hiperprodukcija osnovni motiv koji se javlja kod marksističkih autora kao uzrok krize u kapitalističkom sustavu. Počevši od Engelsa koji je prvi pisao o hiperprodukciji i nalazio objašnjenje da je to posljedica anarhije tržišta, Marks je stavio uzrok hiperprodukcije u sam način kapitalističkog načina proizvodnje, podvojenosti kapitala i težnje kapitalista za stvaranjem što je moguće više profita. Njegova teorija ukazuje da je uzrok kriza u kapitalizmu u samom načinu kapitalističke proizvodnje, stoga je za pretpostaviti da dokle god postoji kapitalizam kao sustav da će krize u njemu ustvari biti pojava na koju trebamo biti unaprijed pripremljeni. Ostali autori također polaze od postavke da je hiperprodukcija izraz kriza u kapitalizmu, s time da imaju različite postavke uzroka krize hiperprodukcije. Marx polazi od kontradiktornosti kapitala i načina proizvodnje (na to se nadovezuju recimo Lenjin, Mandel, Kliman), drugi vide u načinu nedovoljne

potrošnje (Luxemburg), nedovoljne nerazmjernosti (Hilferding), a treći smatraju da kapitalizam u monopolnom obliku ima tendenciju prevladavanja krize (Sweezy i Baran).

U radu se pokazala tendencija autora koji smatraju da kapitalisti teže uspostavi monopola kako bi ostvarili što je moguće veći profit i riješili se konkurencije, što ukazuje opet na proturječnosti unutar kapitalizma i protagonista koji tvrde da je slobodno tržište odlika kapitalističkog sustava privređivanja. Stvaranje monopola je posljedica kontradiktornosti kapitalizma koji stvara konkurentske odnose, tjera kapitaliste na stvaranje što je moguće više profita, a istovremeno uspostava monopola bi na neko vrijeme osigurala mogućnost osiguravanja priljeva monopola, iako i sami monopoli ulaze u krizu zbog kontradiktornosti kapitalizma.

Izgledno je da se krize u kapitalizmu pojavljuju, uzroci mogu biti različiti, a postojali su i pokušaji objašnjavanja cikličnosti kriza (Mandel). No, iako su autori pokazivali da su krize pojave koje se teško mogu izbjeći ipak je teško u ovome trenutku dati konačan sud da li postoji mogućnost predviđanja njihovog pojavljivanja. Engels je govori o cikličnosti pojave kriza svakih nekoliko godina, no ipak to je bilo u začetku proučavanja kapitalističkih kriza. Možda bi se mogao istražiti ili uspostaviti model koji bi uzeo u obzir prethodne krize da se prikaže učestalost njihova pojavljivanja, ali tu opet ulazi mnoštvo drugih varijabli koje ulaze u obzir da bi se sa sigurnošću mogli dati kriteriji za neko predviđanje budućih kriza. Krize u kapitalizmu su izgledno stalna pojava a uzrok leži u samom sustavu koji tjera na stalnu hiperprodukciju i natjecanje za ostvarenjem sve većeg profita.

Sumirajući postavke autora koji su prikazani u ovome radu teorijsko objašnjenje kako prevladati krize u kapitalizmu bilo bi da se robna proizvodnje te prisvajanje privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i viškom vrijednosti prebaci u ruke proizvođača te uspostava nekog oblika kooperacije ili samoupravljanja. Usprkos promjenama kroz koje je kapitalizam prošao kroz protekla stoljeća njegova baza u privatnom vlasništvu i nad sredstvima za proizvodnju je ostala netaknuta, a kao što je pisao Marx da je kapital osnova sustava, prema tome trebalo bi mijenjati društvene odnose i bazu koja sustav održava takvim kakvim jest. Prema tome izgleda da bi prema teorijskom razumijevanju trebalo težiti ka nekom alternativnom rješenju koje bi imalo u osnovi umjesto privatnog vlasništva i konkurenciju na tržištu bazu u samoupravljanju i kooperaciji. Ostvarenje toga cilja je usmjerena politička akcija što sugerira da se promjene u ekonomskom sustavu ne mogu dogoditi i bez promjene političkog sustava i bez organizirane društvene akcije.

9. Popis literature

- Baletić, Z. (1965) *Marksistička teorija ekonomskih kriza*. Zagreb: Naprijed.
- Baran, P. A. i Sweezy, P. M. (1969) *Monopolni kapital*. Zagreb: Stvarnost.
- Bauman, Z. (1969). *Marksistička teorija društva*. Beograd: Rad.
- Bell, D. (1973/1999). *The Coming of Post-Industrial Society*. New York: Basic Books, 1999.
- Bowles, S. i Edwards, R. (1991). *Razumijevanje kapitalizma. Konkurencija, komanda i mijena u privredi SAD*. Zagreb: Školska knjiga.
- Bregman, R. (2016). *Utopia for Realists: The Case for a Universal Basic Income, Open Borders, and a 15-hour Workweek*. The Correspondent.
- Clarke, S. (1994) *Marx's Theory of Crisis*. London: St. Martin's Press.
- Čalić, D. et al. (1987) *Politička ekonomija kapitalizma*. Zagreb: Informator.
- Engels, F. (1843/1967) *Nacrt za kritiku nacionalne ekonomije*. U Bošnjak B., Petrović, G. i Vranicki, P. (ur.) *Rani radovi*. Zagreb: Naprijed.
- Engels, F. (1845/1977) *Položaj radničke klase u Engleskoj*. Beograd: Prosveta – BIGZ.
- Engels, F. (1878/1974) *Prevrat u nauci koji je izvršio gospodin Eugen Dühring* ("Anti-Dühring"). U Pavićević, V. (ur.) *Karl Marx – Friedrich Engels, Dela, Tom 31*. Beograd: Prosveta.
- Engels, F. (1847/1947) *Principi komunizma*. U Tadić, Lj. (ur.) *Karl Marx – Friedrich Engels, Dela, Tom 7*. Beograd: Prosveta.
- Habermas, J. (1982). *Problemi legitimacije u kasnom kapitalizmu*. Zagreb: Naprijed.
- Hardt, M. i Negri, A. (2003) *Imperij*. Zagreb: Multimedijalni institut; Arkzin.
- Harvey, D. (2013) *Kratka povijest neoliberalizma*. Zagreb: VBZ.
- Hilferding, R. (1958) *Finansiski kapital. Studija o najnovijem razvitku kapitalizma*. Beograd: Kultura.
- Smith, A. (1970) *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda. Knjiga 1*. Beograd: Kultura.
- Kliman, A. (2006) *Reclaiming Marx's "Capital" A Refutation of the Myth of Inconsistency*. Plyomuth: Lexington Books.

- Kliman, A. (2011) *The failure of capitalist production. Underlying Causes of the Great Recession*. Pluto Press.
- Kliman, A. (6.4.2022) Kako ne procenjivati relevantnost Marksovog Kapitala. URL: <https://www.noviplamen.net/glavna/kako-ne-procenjivati-relevantnost-marksovog-kapitala/#easy-footnote-39-9323> (27.2.2023.)
- Lenjin, V. I. (1917/1960) *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma*. U Davidović, R. (predsjednik ur.) *V.I. Lenjin – Izabrana dela u 16 tomova. Tom 10*. Beograd: Kultura.
- Lenjin, V. I. (1947) Za karakteristiku ekonomskog romantizma. U Marx, K. *Kapital, II. svezak*. Zagreb: Kultura.
- Luxemburg, R. (1913/1955) *Akumulacija kapitala. prilog ekonomskom objašnjenju imperijalizma*. Beograd: Kultura.
- Luxemburg, R. (1915/1955) *Akumulacija kapitala ili Što su epigoni učinili od Marxove teorije*. U Luxemburg, R. *Akumulacija kapitala. prilog ekonomskom objašnjenju imperijalizma*. Beograd: Kultura.
- Luxemburg, R. (1925/1975) *Uvod u nacionalnu ekonomiju*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost omladine Zagreb.
- Mandel, E. (1970) *Rasprava o marksističkoj ekonomiji. Prva knjiga*. Sarajevo: Izdavačko preduzeće „Veselin Masleša“.
- Mandel, E. (1981) *Kasni kapitalizam. Pokušaj marksističkog objašnjenja*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreb.
- Marx, K. (1844/1972) Marxove napomene uz ispise iz nekih pročitanih djela. James Mill, *Elémens d' économie politique*. Traduit par J. T. Pariost, Paris 1823. U Vranicki, P. (ur.) *Karl Marx – Friedrich Engels, Dela, Tom 3*. Beograd: Prosveta.
- Marx, K. (1847/1974) Bijeda filozofije. Odgovor na „Filozofij bijede“ gospodina Proudhona. U Tadić, Lj. (ur.) *Karl Marx – Friedrich Engels, Dela, Tom 7*. Beograd: Prosveta.
- Marx, K. (1846/1974) Karl Marx P.V. Anjenkovu. U Tadić, Lj. (ur.) *Karl Marx – Friedrich Engels, Dela, Tom 7*. Beograd: Prosveta.
- Marx, K. (1849/1977) *Najamni rad i kapital*. Sarajevo: Svjetlost.

- Marx, K. i Engels F. (1848/1974) Manifest komunističke partije. U Tadić, Lj. (ur.) *Karl Marx – Friedrich Engels, Dela, Tom 7*. Beograd: Prosveta.
- Marx, K. (1857-1868/1979) Osnove kritike političke ekonomije 1. U Gajo Petrović (ur.) *Karl Marx – Friedrich Engels, Dela, Tom 19*, Beograd: Prosveta.
- Marx, K. (1859/1979). Prilog kritici političke ekonomije. U Gajo Petrović (ur.) *Karl Marx – Friedrich Engels, Dela, Tom 19*, Beograd: Prosveta.
- Marx, K. (1947) *Kapital: kritika političke ekonomije. I. svezak*. Zagreb: Kultura.
- Marx, K. (1948) *Kapital: kritika političke ekonomije. III. svezak*. Zagreb: Kultura.
- Parijjs, Van P. i Vanderborght Y. (2017). *Basic Income: A Radical Proposal for a Free Society and a Sane Economy*. Cambridge: Massachusetts; London, England: Harvard University Press.
- Petrović, G. 1979) Predgovor. Osnove kritike političke ekonomije 1. U *Karl Marx – Friedrich Engels, Dela, Tom 27*, Beograd: Prosveta.
- Ricardo, D. (1953) *Načela političke ekonomije*. Zagreb: Kultura.
- Rodbertus, Johann Karl. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=53138>, pristupljeno: 4.5.2023.
- Shaikh, A. (1978) Political economy and capitalism: notes on Dobb's theory of crisis. *Cambridge Journal of Economics*, 2: 233 – 251.
- Sweezy, P. (1959) *Teorija kapitalističkog razvitka*. Zagreb: Naprijed.
- Tipurić, D., Garača Ž., Krajnović, A. (2020) Univerzalni temeljni dohodak: utopija ili buduća zbilja? *Ekonomski pregled* (vol. 71, br. 6): 632 – 656.
- Vranicki, P. (1975) *Historija marksizma 1-2*. Zagreb: Naprijed.
- Wright, Robert E. i Aleksandra Przegalińska (2022). *Debating Universal Basic Income: Pros, Cons, and Alternatives*. E-book, Palgrave MacMillan.

10. Sažetak

Diplomski rad se bavi pregledom marksističkih teorija krize. Nastojalo se pružiti odgovor na dva istraživačka pitanja: što marksistički autori smatraju da su uzroci kriza u kapitalizmu te da li će ekonomske krize biti uzrok sloma kapitalizma? U prvome dijelu predstavljeni su radovi Friedricha Engelsa i Karla Marxa. Za Engelsa se pokazalo kako je on vidio uzrok kriza u hiperprodukciji i neravnoteži tržišta, to jest odnosa ponude i potražnje. Karl Marx je isto započeo svoj teorijski rad uočavanjem hiperprodukcije i neravnoteže odnosa na tržištu, ali je on u *Kapitalu* razvio sagledavanje krize u dva teorijska obrasca reprodukcijske sheme i teoriju pada profitne stope. Iz prethodno dviju navedenih teorijskih koncepata razvila su se dva teorijska pravca u marksističkim teorijama kriza: teorija nerazmjernosti i nedovoljne potrošnje, a usporedno s njima i kritika imperijalizma i monopolističkog kapitalizma. Jedan od zaključaka jest da su krize u srži kapitalističkog sustava te da su hiperprodukcija i neravnomjernost ponude i potražnje izrazi proturječnosti sustava, ali za sada ne postoji efikasan način predviđanja izbijanja kriza. Drugi zaključak jest da kod predstavljenih autora, osobito suvremenih iz prijelaza 20. u 21. stoljeće jest u potrazi alternativnog sustava kapitalizma temeljenog na kooperaciji i suradnji naspram konkurencije i privatnog vlasništva djelovanjem političke akcije masa. Kako će se ostvariti alternativa i kako će ona izgledati ostaje otvoreno.

Ključne riječi: Teorija kriza, marksizam, Karl Marx, Friedrich Engels, ekonomska kriza

11. Summary

This paper deals with the overview of Marxist crisis theories. An attempt was made to provide an answer to two research questions: what do Marxist authors consider to be the causes of crises in capitalism and will economic crises be the cause of the collapse of capitalism? The first part presents the works of Friedrich Engels and Karl Marx. For Engels, it turned out that he saw the cause of crises in overproduction and imbalance of the market, that is, the relationship between supply and demand. Karl Marx also began his theoretical work by observing hyperproduction and imbalance of relations on the market, but in *Capital* he developed the perception of the crisis in two theoretical patterns of the reproduction scheme and the theory of the fall in the rate of profit. From the previously mentioned two theoretical concepts, two theoretical trends in Marxist theories of crises have developed: the theory of disproportionality and insufficient consumption, and parallel to them, the criticism of

imperialism and monopoly capitalism. One of the conclusions is that crises are at the core of the capitalist system and that hyperproduction and imbalance of supply and demand are expressed contradictions of the system, but for now there is no effective way of predicting the outbreak of a crisis. The second conclusion is that the presented authors, especially contemporary ones from the turn of the 20th to the 21st century, are looking for an alternative system of capitalism based on cooperation and cooperation versus competition and private ownership through the action of political action masses. How the alternative will be realized and what it will look like remains open.

Keywords: Crisis theory, Marxism, Karl Marx, Friedrich Engels, economic crisis